

«ΑΚΡΙΒΕΙΑ ΚΑΤ' ΕΡΩΤΗΣΙΝ ΚΑΙ ΑΠΟΚΡΙΣΙΝ ΤΩΝ ΤΟΝΩΝ ΤΗΣ ΠΑΠΑΔΙΚΗΣ ΤΕΧΝΗΣ»

«ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ» ΑΝΑΓΝΩΣΗ ΤΗΣ ΟΜΩΝΥΜΟΥ ΜΕΤΑΒΥΖΑΝΤΙΝΗΣ
ΘΕΩΡΗΤΙΚΗΣ ΣΥΓΓΡΑΦΗΣ*

α'. Προοιμιακή επισήμανση

Δίχως ἀμφιβολία, τὸ ὑπὸ τὸν τίτλο «*Ἀκρίβεια κατ' ἐρώτησιν καὶ ἀποκρίσιν τῶν τόνων τῆς παπαδικῆς τέχνης*» μεταβυζαντινὸ θεωρητικὸ ἐγχειρίδιο ἀποτελεῖ μιὰν ἐνδιαφέρουσα εἰδικὴ μονογραφία ἐπὶ τῶν σημαδίων τῆς ψαλτικῆς τέχνης· ἤδη ἐκ τοῦ προοιμίου αὐτῆς, διὰ τῆς προσφιλοῦς σὲ παρόμοια κείμενα μεθόδου τῶν ἐρωταποκρίσεων¹, κατὰ τὴν ὁποία εἶναι δομημένο τὸ σύνολο

* Τὸ κυρίως τμήμα τῆς παρούσης μελέτης παρουσιάσθηκε ὡς ἀνακοίνωση σὲ μουσικολογικὴ ἡμερίδα (μὲ θέμα: *Ψαλτικὴ Τέχνη· τὸ ὁμοούσιον γέννημα τῆς ὀρθοδόξου λατρείας*), ποὺ ὁργανώθηκε στὴν Χαλκίδα ἀπὸ τὸν Σύλλογο ἱεροψαλτῶν Ν. Εὐβοίας «*Ὁ παπᾶ-Γιώργης Ρήγας*» κατὰ τὴν 11η Δεκεμβρίου τοῦ ἔτους 1999.

1. Εἶναι, ὅπωςδήποτε, ἐνδεικτικὸ ὅτι ἱκανὰ τῶν ὑφισταμένων μεταβυζαντινῶν θεωρητικῶν ἐγχειριδίων τῆς ψαλτικῆς τέχνης εἶναι συντεταγμένα κατὰ τὸ σύστημα τῶν ἐρωταποκρίσεων· ἡ αἰτία σκιαγραφεῖται, νομίζουμε, εὐγλώττως στὸ ἀκόλουθο ἐπίτιτλο τῆς θεωρητικῆς συγγραφῆς Κυρίλλου ἀρχιερέως πρώην Τήνου τοῦ Μαρμαρινοῦ: «*Εἰσαγωγὴ μουσικῆς κατ' ἐρωταπόκρισιν, εἰς ῥαοτέραν κατάληψιν τῶν μαθητιώντων, ἧς ὁ λόγος περὶ τε τῶν ἀνιουσῶν καὶ κατιουσῶν φωνῶν, σωμάτων τε καὶ πνευμάτων, ἧ καθ' ἑαυτὰ καὶ ἡ πρὸς ἄλληλα ἔχουσιν, ἐν τε συνθέσει καὶ συντάξει, καὶ περὶ τῶν ἐνεργειῶν τε καὶ σχημάτων τῶν κοινῶς λεγομένων μεγάλων σημαδίων, παρὰ τε τοῖς πάλαι καὶ νῦν, ἐπὶ παντὸς ἤχου, φθορᾶν τε αὐτῶν καὶ φωνουργιῶν καὶ λήξεων, καὶ τῶν τινῶν ἄλλων παρεπομένων αὐτοῖς*» [τὸ πρῶτο τμήμα τοῦ ἐν λόγω κειμένου δημοσιεύθηκε πρωτογενῶς μὲν ἀπὸ τὸν Κ. Ἀ. Ὑάχο, «*Δημοσίευσις ἀρχαίων ἀνεκδότων χειρογράφων περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἡμῶν μουσικῆς*», *Φόρμιγξ*, περ. Β', ἔτος Α', ἀριθμ. 1, Ἀθῆναι, 15 Μαρτίου 1905, σ. 4 / ἀριθμ. 3-4, Ἀθῆναι, 15-30 Ἀπριλίου 1905, σσ. 6-7 / ἀριθμ. 6, Ἀθῆναι, 31 Μαΐου 1905, σ. 3 [ἡ τελευταία ἐνδειξὶς ἀφορᾷ μέρος τοῦ δευτέρου τμήματος τῆς ὅλης θεωρητικῆς συγγραφῆς], κριτικῶς δὲ ἀπὸ τὸν Εὐγένιο Βλαδιμήροβιτς Γκέρτσμαν, *Τὸ θεωρητικὸν τῆς Πετροπόλεως*, Ὁδησὸς 1994, σσ. 725-738 (αὐτόθι, στίς μὲν σσ. 739-748 καὶ 760-769 τὸ ἴδιο κείμενο παρατίθεται μεταφρασμένο στὴ ρωσικὴ καὶ ἀγγλική, ἀντιστοίχως, γλῶσσα, στίς δὲ σσ. 697-724, 749-

759 καὶ 770-779 καταχωρίζονται —ρωσιστὶ καὶ ἀγγλιστὶ ὁμοίως— ἀφ' ἑνὸς μὲν εἰσαγωγικὰς παρατηρήσεις γιὰ τὸν συντάκτη καὶ τὴν ἐν γένει ἱστορία τῆς θεωρητικῆς συγγραφῆς, ἀφ' ἑτέρου δὲ εἰδικώτερος μουσικολογικὸς σχολιασμὸς τοῦ ἐν λόγῳ κειμένου). Γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ πράγματος νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἐκ τῶν ὑπολοίπων τμημάτων τοῦ ἐν λόγῳ πενταμεροῦς θεωρητικοῦ ἐγχειριδίου, τὸ τρίτο, τὸ ὁποῖο σύμφωνα μὲ νεώτερες ἐρευνητικὲς ἐνδείξεις (βλ. Μανόλη Κ. Χατζηγιακουμῆ, «Αὐτόγραφο (1816) τοῦ 'Μεγάλου Θεωρητικοῦ' τοῦ Χρυσάνθου», *Ὁ 'Ερανιστής* 11 (1974) <Νεοελληνικὸς Διαφωτισμός. Ἀφιέρωμα στὸν Κ. Θ. Δημαρᾶ>, Ἀθήνα 1980, σ. 321) ἀποτελεῖ τὴ βᾶσιν τοῦ —γνωστοῦ ἀπὸ τὸ Θεωρητικὸ τοῦ Χρυσάνθου— ἀλφαριθμητικοῦ καταλόγου τῶν παλαιῶν καὶ νέων μουσικῶν διδασκάλων (βλ. *Θεωρητικὸν Μέγα τῆς Μουσικῆς, συνταχθὲν μὲν παρὰ Χρυσάνθου ἀρχιεπισκόπου Διωραχίου τοῦ ἐκ Μαδύτων, ἐκδοθὲν δὲ ὑπὸ Παναγιώτου Γ. Πελοπίδου Πελοποννησίου διὰ φιλοτίμου συνδρομῆς τῶν ὁμογενῶν, ἐν Τεργέστη [...]* 1832, σσ. XXXIII-XLII), δημοσιεύθηκε πρωτογενῶς μὲν ἀπὸ τὸν Κ. Ἰ. Δυοβουνιώτη, «Κατάλογος τῶν κωδικῶν τῆς ἐν Ἀθήναις Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας», *Νέος Ἑλληνομήνην* 20 (1926), σσ. 278-281, κριτικῶς δὲ ἀπὸ τὸν προμνημονευθέντα Εὐγένιο Γκέρτσμαν, ὁ.π., σσ. 786-793 (μὲ τὸ ἴδιο κείμενο ρωσιστὶ καὶ ἀγγλιστὶ μεταφρασμένο στὶς σσ. 794-804 καὶ 815-824 καὶ διγλωσσες, ὁμοίως, εἰσαγωγικὰς παρατηρήσεις καὶ σχόλια στὶς σσ. 780-785 καὶ 805-814, 825-834 ἀντιστοίχως), ἐνῶ στὸ τέταρτο καὶ στὸ πέμπτο ἀναφέρεται εἰδικώτερα ὁ Ἀντώνιος Ε. Ἀλυγιάκης, *Ἑκκλησιαστικοὶ ἥχοι καὶ ἀραβοπερσικὰ μακάμια*, Θεσσαλονίκη 1990, κυρίως σσ. 9 (ὑποσημ. 6), 14-17, 21 (ὅπου ἐπισημαίνεται καὶ ἡ αὐτοῦσια μεταφορὰ τμήματος τοῦ ἐν λόγῳ ἔργου στὴν ἔκδοσιν: *Ἐρμηνεία τῆς ἐξωτερικῆς μουσικῆς καὶ ἐφαρμογὴ αὐτῆς εἰς τὴν καθ' ἡμᾶς μουσικὴν*, ἐρανισθεῖσα καὶ συνταχθεῖσα παρὰ Στφ. Α. Δομεστίκου, ἐπιθεωρηθεῖσα δὲ παρὰ Κωνσταντίνου Πρωτοφάλτου τῆς τοῦ Χ. Μ. Ἑκκλησίας [...] ἐν Κωνσταντινουπόλει [...] 1843), 33-34 καὶ 43-64 (ὅπου παρατίθενται 22 πανομοίτυπα ἐπὶ μέρους περικοπτῶν τῶν δύο αὐτῶν τμημάτων τῆς θεωρητικῆς συγγραφῆς τοῦ Κυρίλλου ἀπὸ τὸν κώδικα Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας 305). Πρβλ. σχετικῶς καὶ Εὐγενίου Γκέρτσμαν, *Τὰ ἑλληνικὰ μουσικὰ χειρόγραφα τῆς Πετροπόλεως. Κατάλογος, τόμος Α'* [...], ἐν Ἀγία Πετρούπολει 1996, σσ. 473-478 καὶ τόμος Β' [...], ἐν Ἀγία Πετρούπολει 1999, σσ. 299-304).

Ἀπὸ τὰ ὑπόλοιπα ὁμοειδῆ θεωρητικὰ ἐγχειρίδια μνημονεύουμε ἐνδεικτικῶς ἐδῶ τίς γνωστὰς «Ἐρωταποκρίσεις» τοῦ ψευδο-Δαμασκηνοῦ [: «Τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, *Ἐρωταποκρίσεις* τῆς παπαδικῆς τέχνης, περὶ σημάδιων καὶ φωνῶν καὶ τόνων καὶ πνευμάτων καὶ κρατημάτων καὶ παραλλαγῶν καὶ ὅσα ἐν τῇ παπαδικῇ τέχνῃ διαλαμβάνουσιν» (κείμενο δημοσιευμένο κριτικῶς εἰς: Gerda Wolfram und Christian Hannick, *Die erotapokriseis des pseudo-Johannes Damaskenos zum Kirchengesang. (Corpus scriptorum de re musica V)*, Wien 1997)], καθὼς καὶ τὴ νεώτερη «Κρηπίδα» Θεοδώρου παπᾶ-Παράσχου τοῦ Φωκαέως [: «Κρηπίς τοῦ θεωρητικοῦ καὶ πρακτικοῦ τῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, συνταχθεῖσα πρὸς χρῆσιν τῶν σπουδάζοντων αὐτὴν κατὰ τὴν νέαν μέθοδον παρὰ τῶν τριῶν ἐνδόξων μουσικοδιδασκάλων, κυρίου Χρυσάνθου μητροπολίτου Προύσης, κυρίου Γρηγορίου Πρωτοφάλτου τῆς τοῦ Χριστοῦ Μεγάλης Ἑκκλησίας καὶ κυρίου Χουρμουζίου Χαρτοφύλακος, ἐκδεδομένη πρότερον μὲν διηγηματικῶς παρὰ Παναγιώτου Πελοπίδου, *νὺν δὲ αὖτις εἰς τύπον ἐκδοθεῖσα κατ' ἐρωταποκρίσιν*, μετὰ προσθήκης πολλῶν ἐτέρων ἀναγκασιούτων τὰ μάλιστα εἰς φιλολογικὴν γνῶσιν, παρὰ Θεοδώρου παπᾶ-Παράσχου Φωκαέως, ἐπιστάσις τοῦ ἰδίου καὶ ἀναλώμασιν αὐτοῦ τε καὶ τῶν φιλομούσων συνδρομητῶν, ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐκ τῆς τοῦ Γένους ἡμῶν πατριαρχικῆς τυπογραφίας, 1842» (μὲ ἀλλεπάλληλες ἔκτοτε ἐπανεκδόσεις [περὶ τῶν ὁποίων βλ. προχέριως εἰς: Γεωργίου Ἰ. Χατζηθεοδώρου, *Βιβλιογραφία τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς, περίοδος Α' (1820-1899)*, Θεσσαλονίκη 1998, σσ. 219-220, 227, 229, 233, 246-247, λήμματα

καὶ τοῦ ἐν λόγῳ κειμένου, προσδιορίζεται τὸ ἀκριβὲς περιεχόμενο τῆς ὅλης συγγραφῆς: «πῶς ἐγένοντο [sc. τὰ σημάδια] ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους, ἡγουν ἀπὸ τοῦ Ἰσου. πῶς τὸ ἴσον λέγεται ἄφωνον καὶ ἔμφωνον. εἰ μὲν γὰρ ἐστὶ ἄφωνον, πῶς κεῖται μόνον; πάντων γὰρ τῶν ἀφώνων οὐδὲ ἐν κεῖται μόνον, ἀλλὰ δεῖται τῆς φωνῆς ἐπάνω, εἰ δέ ἐστὶν ἔμφωνον, πῶς οὔτε ἀναβαίνει, οὔτε καταβαίνει; καὶ πάλιν [...] πῶς λέγεται ἀρχὴ καὶ θεμέλιον πάντων τῶν σημαδίων [...] τὸ ὀλίγον ἔχει φωνὴν ἀνάγουσαν, καὶ ἡ ὀξεῖα ὡσαύτως. ὁμοίως καὶ ἡ πετασθὴ· ἐπειδὴ τὰ τρία ταῦτα ἰσοφώνᾳ εἰσι, τίνα χρεῖαν ἔχομεν τοῦ πληθους; οὐκ ἀρκεῖ τὸ ὀλίγον, ἐὰν τίθηται ἀντὶ τῆς ὀξεῖας καὶ ἀντὶ τῆς πετασθῆς; [...] τὸ ἐν κέντημα, πῶς ἔχει δύο φωνάς, τὰ δὲ δύο κεντήματα μίαν φωνήν, ὀφείλοντα ἔχειν τρεῖς ἢ δύο· πῶς δὲ καὶ μίαν μὲν ἡ ὀξεῖα ἔχει φωνήν, ἡ δὲ διπλῇ φωνήν οὐκ ἔχει. εἰ μὲν γὰρ εἴποις, ὅτι δύο ὀξεῖαι συνήχθησαν ὁμοῦ καὶ ἐγένοντο μία ὑπόστασις, ἡ διότι ἔλαβον τὴν ἀργίαν, καὶ διὰ τοῦτο ἀπέβαλον τὴν φωνήν, ἰδοὺ καὶ οἱ δύο ἀπόστροφοὶ μία ὑπόστασις ἐγένοντο, ἔχουσι δὲ καὶ φωνήν καὶ ἀργίαν [...] τὸ σείσμα [...] ἄλλοι μὲν γὰρ λέγουσιν ὡς ὑπορορὴ ἐστὶ, διότι κεῖται ἔμπροσθεν τοῦ πιάσματος, σαλεύει καὶ λέγεται σείσμα· ἄλλοι δέ, ὅτι σημάδιόν ἐστὶν ἄφωνον καὶ οὐχ ὑπορορὴ. ὀνομάζεται δὲ σκώληξ, καὶ ἀπὸ τοῦ σκώληκος γίνεται σείσμα»².

Βεβαίως, ἡ ἀξιοσημείωτη πρωτοτυπία τῆς παρούσης θεωρητικῆς συγγραφῆς συνίσταται στὴν πολὺ συχνὴ καταφυγὴ σὲ ἀγιογραφικὰ καὶ πατερικὰ χωρία, ἢ καὶ σὲ ἄλλες γνωστὲς καὶ συνήθεις φράσεις ἐκκλησιαστικῆς ὀρολογίας, προκειμένου δι' αὐτῶν νὰ ἐρμηνευθοῦν, μὲ οἰονεὶ θεολογικὸ λόγῳ, βασικὲς θεωρητικὲς ἔννοιες τῆς ψαλτικῆς τέχνης. Ἡ τάση αὕτη διακρίνεται ἐξ ἀρχῆς τοῦ κειμένου, ὅταν ὁ ὑποτιθέμενος ἐρωτῶν μαθητῆς, ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸν διδάσκαλό του, προβάλλει ὡς βασικὰ ἐπιχειρήματα τῆς ὀφειλομένης διδασχῆς ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν τοῦ Κυρίου ἀγάπην, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν (γνωστὴ ἀπὸ τὸ κατὰ Ματθαῖον Εὐαγγέλιον [κε', 14-30]) Κυριακὴ παραβολὴ τῶν ταλάντων: «Ἡρώτησέ τις μαθητῆς τὸν διδάσκαλον αὐτοῦ· δέομαί σου, διδάσκαλε, διὰ τὸν Κύριον, ἐξείπαι μοι καὶ ἐρμηνεύσαι τὰ σημάδια [...] ἐρμηνεύσόν μοι [...] διὰ τὴν τοῦ Κυρίου ἀγάπην [...] ἀπλῶς ἔκαστα καὶ ὁ Θεὸς πολυπλασιάσαι τὸ δοθέν σοι τάλαντον· ἵνα μὴ κατακριθῇς ὡς ὁ δοῦλος ἐκεῖνος, ὁ τὸ ἀργύριον ἐν τῇ γῇ κρύψας, ἀλ-

ὑπ' ἀριθμὸν 231, 243, 248, 254, 285]]]. Γενικῶς γιὰ τὰ εἰς τύπον ἐρωταποκρίσεων συντεταγμένα θεωρητικὰ κείμενα τῆς ψαλτικῆς τέχνης πρβλ. καὶ Ἀντωνίου Ε. Ἀλυγιάκη, *Ἡ ὀκτασχία στὴν ἐλληνικὴ λειτουργικὴ ὕμνογραφία*, Θεσσαλονίκη 1985, σσ. 140-145.

2. «Ὅλες οἱ ἐν συνεχείᾳ παραπομπὲς ἐπὶ τοῦ ἐξεταζομένου ἐδῶ θεωρητικοῦ ἐγχειριδίου γίνονται στὴν τελευταία κριτικὴ ἔκδοσις αὐτοῦ (ἡ ὁποία σχολιάζεται εἰδικώτερα κατωτέρω), ἥτοι κατ' ἀκριβείαν: *Union Académique Internationale/Monumenta Musicae Byzantinae* // *A Carsten Høeg Conditia/Corpus Scriptorum de re Musica/Vol. IV/Anonymous/questions and answers on* // *the interval signs* // *edited by* // *Biarne Schartau* // *Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften* // *Wien 1998* [στὸ ἐξῆς: Ἀκριβεία], σ. 40, στ. 2-21.

λά μᾶλλον ἀκούσης παρὰ τοῦ φοβεροῦ κριτοῦ· ἔϋ, δοῦλε ἀγαθὲ καὶ πιστέ, ἐπὶ ὀλίγα ἤς πιστός, ἐπὶ πολλῶν σὲ καταστήσω· εἴσελθε εἰς τὴν χαρὰν τοῦ κυρίου σου»³. Ἡ ἀπόκριση τοῦ διδασκάλου διαμορφώνεται ἀναλόγως: «Καὶ ὁ διδάσκαλος πρὸς τὸν μαθητὴν· ἐπειδὴ, ἀδελφέ, διψᾷς μαθεῖν, ἄκουσον νουνεχῶς, καὶ διδάξω σε περὶ τούτων, εἴ τι ὁ Θεὸς ἀποκαλύψει μοι»⁴.

Στὸ παρὸν μελέτημα ἀποπειρώμεθα, ἀκριβῶς, εἰδικώτερη ἀναφορὰ στὴν ἐπισημανθεῖσα ἰδιοτυπία τῆς ἐν λόγῳ θεωρητικῆς συγγραφῆς, διὰ μιᾶς —ἐκ τοῦ ὑποτίτλου ἤδη ὑπεσχημένης— «θεολογικῆς» ἀναγνώσεως τοῦ ὅλου κειμένου· τὰ κυριώτερα «ἐρωτήματα» ποὺ «ὑποβάλλουμε» στὸν ἄδηλο, δυστυχῶς, συντάκτη τοῦ ἐγγχειριδίου τῆς Ἀκριβείας κατατείνουν σὲ ἐρμηνευτικὴ ἀνίχνευση τῆς διαπιστουμένης διαρκοῦς «σχοινοβασίας» του μεταξὺ θεολογίας καὶ μουσικολογίας ἢ, ἀκριβέστερα, μεταξὺ τύπου καὶ οὐσίας, ἐπιφάσεως καὶ ἀληθείας, συμβόλου καὶ ὄντως νοουμένου· ἀποσκοποῦν, ἐν κατακλείδι, σὲ λειτουργικὴ αἰτιολόγηση τῆς «θεολογικῆς διαστάσεως» ἐνὸς θεωρητικοῦ ἐγγχειριδίου τῆς ψαλτικῆς τέχνης.

β'. Ἡ παράδοση τοῦ κειμένου

Τὸ ὑπὸ ἐξέταση σύγγραμμα μᾶς εἶναι γνωστὸ ἀπὸ πολλὴ παλαιά, μέσῳ δύο κυρίως πηγῶν· ἤτοι, γενικῶν καταλόγων χειρογράφων καὶ εἰδικῶν μουσικολο-

3. Ἀκριβεία, σ. 40, στ. 1-2, 18, 22-26. Ὁ φερόμενος ἐδῶ μαθητὴς καὶ παρακατιῶν ὑπενθυμίζει πρὸς τὸν διδασκάλου του τὴν ἴδια ἀγιογραφικὴ παραβολή: «Καὶ ὁ μαθητής· ὅσα ἔλεγες, διδάσκαλε, δεκτά εἰσι καὶ τεχνικά, καὶ οὐκ ἔκρυψας τὸ τάλαντον, ἀλλὰ πλεονάζων ἐδιδασκᾷς με ὡς πρόπει...» (Ἀκριβεία, σ. 86, στ. 473-474).

4. Ἀκριβεία, σ. 40, στ. 26-27. Νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ ἀνωτέρω, ἀρκτική τῆς Ἀκριβείας, στιχομυθία μαθητοῦ-διδασκάλου ἀπαντᾷ ἐπίσης, ἐλαφρῶς παραλλαγμένη, ἐμβολίμως ἐνὸς ἀνεπιγράφου θεωρητικοῦ κειμένου, τὸ ὁποῖο ἐκ τοῦ κώδικος Vatic. Gr. 872 (τοῦ 18^{ου} αἰῶνος) δημοσιεύει ὁ ἱερομόναχος Lorenzo Tardo, *L'Antica melurgia bizantina nell'interpretazione della scuola monastica di Grottaferrata*, Grottaferrata MCMXXXVIII [= 1938], p. 168· καταχωρίζουμε ἐδῶ (διορθώνοντας σιωπηρῶς ὀρισμένα γραμματικὰ ἀβλεπτήματα τῆς ἐκδόσεως Tardo) τὴ σχετικὴ περικοπὴ πρὸς ἄμεση σύγκριση: «Παρακαλῶ, διὰ τὸν Κύριον, ἐξεῖπεῖν μοι καὶ ἐρμηνεῦσαι ποῖοι εἰσιν οἱ τόνοι καὶ ποῖα τὰ πνεύματα καὶ ποῖα τὰ μέλη. Καὶ ἀκριβῶς ἐν καθ' ἐν πολλαπλασιάσας ἀπὸ τοῦ δοθέντός σοι τάλαντος, ἵνα μὴ κατακριθῇς, ὡς ὁ τὸ ἀργύριον κρύψας, ἀλλ' ἵνα μᾶλλον ἀκούσης ἀπὸ τοῦ δικαίου κριτοῦ· ἔϋ, ἀγαθὲ δοῦλε, ἐπὶ ὀλίγα ἤς πιστός, ἐπὶ πολλῶν σὲ καταστήσω· εἴσελθε εἰς τὴν χαρὰν τοῦ Κυρίου σου· ἵνα δέ σοι καὶ γὰρ παρέξω, χάριν ὀψωνίου, τὸ κατὰ δύναμιν, λέγω δὲ τὰ τρία τὰ μενούτζηκα. Νῦν ἐπειδὴ, ἀδελφέ, διψᾷς μαθεῖν, ἄκουσόν μου νουνεχῶς καὶ διδάξω σοι εἴ τι ὁ Θεὸς ἀποκαλύψει τὴν δύναμιν μικράν, εἰ λέγω ταῦτα, ἵνα μὴ λύπην σοι προξενήσω· καὶ ταύτην λαμβάνω». Ἐπὶ τοῦ παρόντος, ὁ περαιτέρω σχολιασμός τοῦ ἐν λόγῳ φαινομένου ἐκφεύγει τῶν ὁρίων τῆς παρούσης μελέτης· ἡ ἐπιλεκτικὴ, πάντως, προσφυγὴ τοῦ ἀδήλου συντάκτη τῆς Ἀκριβείας σὲ προϋφιστάμενες ὁμοειδεῖς θεωρητικὰς πραγματείας, μὲ συνέπειαν ἐπουσιώδεις ἢ οὐσιαστικώτερες ἐξ αὐτῶν ἐπιρροές, ἀποτελεῖ, ἀναμφιβόλως, μιὰν πρώτη, εὐλόγως διατυπωμένην, εἰκασία.

γικῶν ἄρθρων καὶ μελετῶν. Ἐξ ὧσων, τοῦλάχιστον, γνωρίζουμε, πρῶτος χρονολογικῶς ἐπεσήμανε τὴν ὑπαρξή του, κατὰ τὸ ἔτος 1891, ὁ Ἀθανάσιος Παπαδόπουλος-Κεραμεύς, ὅταν, κατὰ τὴν περιγραφὴ τοῦ ὑπ' ἀριθμὸν 332 κώδικος τῆς Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ἱεροσολύμων, δημοσίευσε τὴν ἐπιγραφὴ καὶ τὴν ἀρχὴ τοῦ (ἀνθολογουμένου στὸν ἐν λόγῳ κώδικα) θεωρητικοῦ ἐγχειριδίου⁵. Ἐνα χρόνον ἀργότερα οἱ Ἰωάννης καὶ Ἀλκιβιάδης Σακκελίωι γνωστοποίησαν τὴν ἀνθολόγησιν τοῦ ἰδίου κειμένου καὶ στοὺς ὑπ' ἀριθμὸν 965 καὶ 968 κώδικες τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος, μὲ μνεῖα, ἐπίσης, τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ ἐγχειριδίου⁶. Ὁμοίως, κατὰ τὸ ἔτος 1895, ὁ Σπυρίδων Λάμπρος, περιγράφοντας τὸν ἀγιορειτικὸ κώδικα Κουτλουμουσίου 461, ἐπεσήμανε, μὲ ἀναγραφὴ τοῦ τίτλου τοῦ ὑπὸ ἐξέτασιν κειμένου, τὴν καταχώρισή του στὸ μνημονευθὲν χειρόγραφο⁷. Βάσει τῆς ἀνωτέρω, ἕως τοῦ ἔτους 1895 γνωστῆς, χειρόγραφης παραδόσεως τῆς ἐν λόγῳ θεωρητικῆς συγγραφῆς (ἤτοι, κώδικες Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ἱεροσολύμων 322, EBE 965, EBE 968 καὶ Κουτλουμουσίου 461) ὁ Ἀθανάσιος Παπαδόπουλος-Κεραμεύς ἔκαμε ἐκ νέου λόγῳ περὶ αὐτῆς, μὲ μνεῖα, πάλι, τῆς ἐπιγραφῆς καὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ κειμένου, σὲ σχετικὸ (κατὰ τὸ ἔτος 1899 χρονολογούμενο) δημοσίευσμά του⁸. Ταυτοχρόνως, ὁ Jean-Baptiste Thibaut, συμπληρώνοντας τὸ ἀνωτέρω δημοσίευμα τοῦ Κεραμέως, προσέθεσε

5. Βλ. Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, ἥτοι κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ ἀγιοτάτου ἀποστολικοῦ τε καὶ καθολικοῦ ὁρθοδόξου πατριαρχικοῦ θρόνου τῶν Ἱεροσολύμων καὶ πάσης Παλαιστίνης ἀποκειμένων ἑλληνικῶν κωδίκων* [...], τόμος πρῶτος, Πετροῦπολις 1891 [= Bruxelles 1963], σ. 376 [: «Ἀδῆλου ἄκριβεια κατ' ἐρώτησιν καὶ ἀπόκρισιν τῶν τόνων τῆς παπαδικῆς τέχνης». / Ἀρχ. Ἡρώτησέ τις τὸν διδάσκαλον αὐτοῦ· δέμαί σου διδάσκαλε διὰ τὸν Κύριον ἐξειπεῖν μοι καὶ ἐρμηνεύσαι τὰ σημάδια»].

6. Βλ. Ἰωάννου καὶ Ἀλκιβιάδου Ἰ. Σακκελίωι, *Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος*, ἐν Ἀθήναις 1892, σ. 174 [: «Ἀκριβεια κατ' ἐρώτησιν καὶ ἀπόκρισιν τῶν τόνων τῆς παπαδικῆς τέχνης» (γιὰ τὸν κώδικα EBE 965) καὶ «Ἀκριβεια καὶ διδασκαλία τῆς μουσικῆς τέχνης κατ' ἐρωταπόκρισιν τῶν τόνων καὶ σημαδιῶν καὶ φωνῶν τῆς παπαδικῆς τέχνης» (γιὰ τὸν κώδικα EBE 968)].

7. Βλ. Σπυρίδωνος Π. Λάμπρου, *Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ Ἁγίου Ὁρους ἑλληνικῶν κωδίκων*, τόμος πρῶτος, ἐν Κανταβριγίᾳ τῆς Ἀγγλίας 1895, σ. 318 [: «Ἀκριβεια κατ' ἐρώτησιν καὶ ἀπόκρισιν τῶν τόνων τῆς παπαδικῆς τέχνης ὑπερθάμματος»]. Δυστυχῶς, κατὰ τὸ ἔτος 1977, ὅταν ὁ καθηγητὴς Γρηγόριος Θ. Στάθης καταλογογράφησε τὰ μουσικὰ χειρόγραφα τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Κουτλουμουσίου, ὁ ὡς ἄνω κώδιξ δὲν ἀνευρέθη στὴ βιβλιοθήκῃ τῆς Μονῆς· βλ. σχετικῶς Γρ. Θ. Στάθης, *Τὰ χειρόγραφα βυζαντινῆς μουσικῆς* — «Ἁγιον Ὄρος. Κατάλογος περιγραφικὸς τῶν χειρογράφων κωδίκων βυζαντινῆς μουσικῆς τῶν ἀποκειμένων ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τῶν Ἱερῶν Μονῶν καὶ Σκητῶν τοῦ Ἁγίου Ὁρους», τόμος Γ', Ἀθῆναι 1993, σσ. 213 καὶ 369.

8. Βλ. Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, «Βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς ἐγχειρίδια», *Byzantinische Zeitschrift* VIII (1899), σ. 115, λήμμα 12 [ἔπου μεταφέρονται ἀκριβῶς οἱ παρατεθεῖσες ἤδη ἀνωτέρω (στὶς ὑποσημ. 5, 6, 7) ἐπιγραφές (καὶ ἡ ἀρχὴ) τῆς ἐν λόγῳ θεωρητικῆς συγγραφῆς].

στή χειρόγραφη παράδοση τῆς συγκεκριμένης θεωρητικῆς συγγραφῆς καὶ τὸν ὑπ' ἀριθμὸν 811 κώδικα τοῦ Μετοχίου τοῦ Παναγίου Τάφου⁹. Βεβαίως, τὸν τελευταῖο κώδικα περιέγραψε ἀργότερα ὁ μνημονευθεὶς Ἀθανάσιος Παπαδόπουλος-Κεραμεὺς στὸν κατὰ τὸ ἔτος 1915 κυκλοφορηθέντα σχετικὸ κατάλογό του (τὸ χειρόγραφο παρουσιάζεται ἐκεῖ ὑπὸ τὸν ἀριθμὸ 890), ὅπου μνημονεύεται ὁμοίως ἡ ἐπιγραφή καὶ ἡ ἀρχὴ τοῦ συγκεκριμένου θεωρητικοῦ ἐγχειριδίου¹⁰.

Στὴ διεθνῇ μουσικολογικῇ βιβλιογραφίᾳ ἡ συγκεκριμένη θεωρητικὴ συγγραφὴ κατέστη κυρίως γνωστὴ ἀπὸ τὴν (ἀόριστη ἐν πολλοῖς καὶ πάντως ἄνευ ἀναφορᾶς τοῦ τίτλου τῆς συγγραφῆς) μνεία πολυαριθμῶν ἢ εὐαριθμῶν, κατὰ περίπτωση, περικοπῶν αὐτῆς πρωτίστως σὲ σχετικὰ μελετήματα τοῦ J. - B. Thibaut¹¹, ἢ καὶ δευτερευόντως τοῦ J. - B. Rebourts¹², ἐκ τῶν ὁποίων ἀρύνονται

9. Βλ. J. - B. Thibaut, «Les traités de musique byzantine. Complément à l'article de M. Papadopoulos-Kérameus: Βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς ἐγχειρίδια», *Byzantinische Zeitschrift* VIII (1899), σ. 479 (ὅπου καὶ πάλι ἅπαντ' αὐτὰς τῆς ἐπιγραφῆς καὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ κειμένου [: «Son titre est: Ἀκριβεία κατ' ἐρώτησιν καὶ ἀπόκρισιν τῶν τόνων τῆς παπαδικῆς τέχνης. Il commence ainsi: Ἐρώτησέ τις μαθητὴς τὸν διδάσκαλον αὐτοῦ» etc.]). Τὴν ἰδίαν ἀκριβῶς πληροφορίαν ἐπαναλαμβάνει ὁ μνημονευθεὶς μελετητὴς στὸ βιβλίον του *Origine byzantine de la notation neumatique de l'Eglise latine*, Paris 1907, pp. 44-45.

10. Βλ. Ἀ. Παπαδοπούλου-Κεραμεῶς, *Ἱεροσολυμιτικὴ Βιβλιοθήκη, ἥτοι κατάλογος τῶν ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τοῦ ἀγιοτάτου ἀποστολικοῦ τε καὶ καθολικοῦ ὁρθοδόξου πατριαρχικοῦ θρόνου τῶν Ἱεροσολύμων καὶ πάσης Παλαιστίνης ἀποκειμένων ἐλληνικῶν κωδίκων* [...], τόμος πέμπτος, Πετροῦπολις 1915 [= Bruxelles 1963], σ. 321 [: «Ἀκριβεία κατ' ἐρώτησιν καὶ ἀπόκρισιν τῶν τόνων τῆς παπαδικῆς τέχνης». / Ἀρχ. Ἐρώτησέ τις μαθητὴς τὸν διδάσκαλον»].

11. Εἶναι ἐν γένει γνωστὸ ὅτι ὁ J. - B. Thibaut ἀξιοποίησε τὰ καταχωρισμένα στὸν κώδικα ΕΒΕ-ΜΠΤ 811 θεωρητικὰ ἐγχειρίδια τῆς ψαλτικῆς τέχνης (εἴτε χρησιμοποιώντας ἐπὶ μέρους περικοπὲς αὐτῶν εἴτε δημοσιεύοντας ἐκτενέστερα τμήματα αὐτῶν) σὲ μιὰ σειρὰ ὁμοειδῶν μελετημάτων του, ἡ λεπτομερὴς ἀπαρίθμηση τῶν ὁποίων παρέλκει ἐδῶ· ἐπισημαίνουμε, εἰδικώτερα, ὅτι ἀποσπάσματα τῆς *Ἀκριβείας* ἐντοπίζονται σὲ δύο ὁμότιτλα ἄρθρα τοῦ ἰδίου, δημοσιευμένα στὸν τρίτο καὶ ἕκτο, ἀντιστοίχως, τόμο τῆς ἐπετηρίδος: *Izvestija Russkago Archeologiceskago Instituta v Konstantinopole* [κατὰ «μεταγραφὴν λατινιστὶ» τοῦ ρωσιστὶ πρωτοτύπου τίτλου], ὡς ἀκολούθως:

Στὸ πρῶτο ἄρθρο, «Etude de musique byzantine. La notation de st. Jean Damascène ou Hagiorpote», *Izvestija Russkago Archeologiceskago Instituta v Konstantinopole* III (1898), pp. 138-179, ἡ ὑπὸ ἐξέταση θεωρητικὴ συγγραφὴ μνημονεύεται ὡς «*Anonyme E*» καὶ χρησιμοποιεῖται εὐρύτατα κατὰ διττὴ τακτικὴ· στὸ κυρίως κείμενο τῆς μελέτης (εἰδικώτερα δὲ στίς ἐνότητες IV-VII [σσ. 147-174], ὅπου ἐξετάζονται τὰ φωνητικὰ καὶ τὰ ἄφωνα σημάδια τῆς βυζαντινῆς σημειογραφίας) ὁ συγγραφεὺς τεκμηριώνει τίς θεωρητικὰ παρατηρήσεις τοῦ ἐκτὸς τῶν ἄλλων καὶ μέσω διαφόρων ἀποσπασμάτων τῆς *Ἀκριβείας*, τὰ ὁποῖα, βεβαίως, παραθέτει σὲ γαλλικὴ μετάφραση, στίς δὲ ὑποσελίδες σημειώσεις καταχωρίζει ἐλληνιστὶ αὐτούσιες περικοπὲς τῆς ἰδίας θεωρητικῆς συγγραφῆς. [Σημειωτέον ὅτι σὲ ἄμεση ἐξάρτηση πρὸς τίς πηγὰς τοῦ παρόντος ἄρθρου φαίνεται νὰ τελοῦν καὶ τὰ ὁμοειδῆ —περὶ τῶν φωνητικῶν καὶ ἀφῶνων σημαδιῶν τῆς ψαλτικῆς τέχνης— σχόλια, τὰ ὁποῖα

ὁ ἴδιος συγγραφεὺς διετύπωσε ἀργότερα στὸ τρίτο καὶ τέταρτο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου του· *Origine byzantine de la notation neumatique de l'Église latine*, *ibid.*, pp. 33-81, ὅπου σὲ ἐπὶ μέρους ὑποσημειώσεις σημειώνονται οἱ ἴδιες σχεδόν, κατὰ τι μάλιστα διευρυμένες, περιχοπές τῆς Ἀκριβείας. (Ἀκριβῶς αὕτη τὴν παράθεση ἐκτενῶν ἀποσπασμάτων τοῦ «Ἀνωρύμου Ε» στὸ τελευταῖο βιβλίο ἐπεσήμανε καὶ ὁ Christian Hannick, «Die lehrschriften zur byzantinischen kirchenmusik», εἰς: Herbert Hunger, *Die hochsprachliche profane literatur der byzantiner*, zweiter band [...], München 1978, p. 211, note 97 [καὶ σὲ ἑλληνικὴ ἐκδοχή (κατὰ μετάφραση Δημητρίου Γιάννου): «Τὰ διδασκτικὰ συγγράμματα τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς», εἰς: Herbert Hunger, *Βυζαντινὴ λογοτεχνία. Ἡ λόγια κοσμικὴ γραμματεία τῶν βυζαντινῶν*, τόμος Γ' [...], Ἀθήνα 1994, σ. 424, ὑποσημ. 101]). Λεπτολογούντες, παραθέτουμε ἐν συνεχείᾳ τὶς χρησιμοποιούμενες περιχοπές τῆς Ἀκριβείας [ἡ κυρίως παραπομπὴ ἀναφέρεται στὸ μνημονευθὲν ἄρθρο, ἐνὺ ταυτοχρόνως —γιά τὶς περιπτώσεις συμπτώσεως καὶ πρὸς ἀποφυγὴν ἐπαναλήψεως τῶν ἰδίων ἀποσπασμάτων τῆς Ἀκριβείας— σημειώνουμε ἐντὸς ἀγκυλῶν καὶ μία δευτερεύουσα ἀντίστοιχη παραπομπὴ στὸ ἐπισημανθὲν βιβλίο: σὲ ὅλα τὰ ἐφ' ἑξῆς μεταφερόμενα ἐδῶ ἀποσπάσματα τῆς Ἀκριβείας, διορθώνουμε σιωπηρῶς μόνον τὰ προφανῆ τυπογραφικὰ ἀβλεπτήματα ἢ ὀρισμένα ἐξόφθαλμα ὀρθογραφικὰ καὶ συντακτικὰ λάθη (συγγνωστά, ἴσως, γιὰ ξενόγλωσσες μελέτες), διατηρῶντας κατὰ τὰ λοιπὰ τὴ στίξιν καὶ τὴν ὅλη μορφὴ τῶν ἐκείστοτε πρωτοτύπων κειμένων]: p. 152, note 1 [= p. 47, note 3] (: «Ὁ Θεὸς πρότερον ἐποίησε τὸ σῶμα τοῦ Ἀδὰμ ἐκ τῆς γῆς ὕστερον δὲ ἔθηκε τὸ πνεῦμα αὐτοῦ εἰς τὸ σῶμα οὕτως οὖν καὶ ὁ ποιήσας τὰ σημάδια, πρότερον ἐποίησε τὰ σώματα, ὕστερον δὲ τὰ πνεύματα, καὶ ὡς προείπομεν, ὅτι τὸ σῶμα ὑποτάσσεται ὑπὸ τοῦ πνεύματος, καὶ οὐχὶ τὸ πνεῦμα ὑπὸ τοῦ σώματος» [= Ἀκριβεία, σσ. 82-84, στ. 443-447]), p. 153, notes 2, 3 (: «... τὰ δύο κεντήματα ἕξω τῆς τάξεως ἐστὶ τῶν φωνηέντων σημαδίων, πῶς δέ; διότι πνεῦμα οὐκ ἔστιν, οὔτε σῶμα, τὸ μὲν γὰρ πνεῦμα ὑποτάσσει, τὸ δὲ σῶμα ὑποτάσσεται, ταῦτα δὲ τὰ δύο κεντήματα, οὔτε ὑποτάσσουσιν, οὔτε ὑποτάσσονται» [= Ἀκριβεία, σ. 74, στ. 318-321]: «Τὰ δὲ ἡμίφωνα εἰσι ταῦτα, τὸ τῆξιμα, τὸ παρακάλεσμα καὶ ἡ παρακλητικὴ» [= Ἀκριβεία, σ. 68, στ. 244-245]), p. 160, note 1 [= p. 60, note 1] (: «Ἄμα γὰρ τῷ ἀνοῖξαι τὸ στόμα πρὸς τὸ ψάλλειν μέλος, ἢ στιχηρόν, ἢ εἰρμόν, ἐκεῖνὸ ἐστὶν τὸ ἴσον. ἤγουν ἀρχὴ ἐστὶ πάντων τῶν ἡχημάτων. ὁμοίως δὲ ἐστὶ καὶ εἰς τὸ τέλος, ὅτι πάντα τὰ στιχηρὰ μετὰ Ἰσου τελειοῦνται» [= Ἀκριβεία, σ. 64, στ. 187-189]), p. 161, note 1 [= p. 61, note 1] (: «Ἐχει δὲ τὴν δύναμιν ταύτην, ὅτι ἀφῶνεί τὰ φωνήεντα, ἤγουν τὴν ὀξεῖαν, τὴν πεταστήν, καὶ τὸ κοῦφισμα, καὶ κεῖται ἐπάνω τῶν φωνηέντων καὶ τῶν ἀφώνων, ὡς βασιλεὺς πάντων τῶν σημαδίων» [= Ἀκριβεία, σ. 42, στ. 47-50]), p. 162, notes 1, 2, 3 [= p. 61, note 5 καὶ p. 52, note 1, γιὰ τὴν δευτέρην καὶ τρίτην περιχοπὴ] (: «Ἡ δὲ ὀξεῖα θρασύτερόν ἐστι σημάδιον, ἐπάνω γὰρ κρούει τὴν φωνὴν καὶ καταβαίνει χωρὶς ἀργείας ὑποκάτω» [= Ἀκριβεία, σ. 52, στ. 107-108]): «Ὅταν ἔξη ἡ ὀξεῖα ὀπίσω αὐτῆς ἀργεῖαν, εἴτε διπλῇ, εἴτε δύο ἀποστρόφους, τότε γίνεται ἡ φωνὴ τῆς ὀξεῖας ἐλαφροτέρα, καὶ οὐχὶ ὀξυτέρα, καὶ διὰ τοῦτο γίνεται ἔμπροσθεν αὐτῆς ἰσαμός» [= Ἀκριβεία, σ. 54, στ. 120-123]: «Καὶ ὁ λέγων, ὅτι τὸ κοῦφισμα ἡμίφωνόν ἐστι σφάλλεται καὶ οὐ νοεῖ τί λέγει, ἀλλὰ τελείαν μὲν φωνὴν ἔχει ἐλαφροτέραν δὲ τῆς πεταστῆς, ὥσπερ καὶ τὸ ὀλίγον ἐλαφροτέραν τῆς ὀξεῖας» [= Ἀκριβεία, σ. 68, στ. 242-244]): «Τὸ κοῦφισμα πεταστὴ ἦν, καὶ ἔθηκεν ὁ ποιητὴς ἐν τοῖς ἔμπροσθεν αὐτῆς συνημμένον αὐτῇ κάππα στοιχεῖον, καὶ ὅλῳν ὅτι κουφίζεται καὶ κατὰ τὴν φωνὴν καὶ κατὰ τὴν χειρονομίαν, καὶ διὰ τοῦτο λέγεται κοῦφισμα» [= Ἀκριβεία, σ. 68, στ. 232-234]), p. 164, note 2 [= p. 52, note 4] (: «οἱ δὲ δύο ἀπὸστρόφοι, εἰ καὶ μία ὑπόστασις ἐγένετο, ἀλλ' ἔχουν καὶ φωνὴν καὶ ἀργεῖαν, καὶ χειρονομίαν» [= Ἀκριβεία, σ. 102, στ. 709-710]), pp. 164-165, note 1 (: «Ὁ λόγος καὶ ἡ ἐρμηνεία τῆς ὑποροφῆς, ὁμοίως ἐστὶ τῇ τῶν δύο κεντημάτων, ὅτε γὰρ ἐτέλεσεν ὁ τεχνίτης

τὰς ἀνιούσας φωνὰς τότε ἐποίησε τὰ δύο κεντήματα, οὕτως οὖν μετὰ [τὸ] τελέσαι καὶ τὰς κατιούσας φωνὰς ἐποίησε τὴν ὑποροήν, ἐκεῖνα μὲν οὖν διὰ σάλεσμα ἐγένοντο ἐν τῇ ἀναβάσει, αὕτη δὲ ἵνα ῥέῃ, ἦγουν τρέχῃ ἐν τῇ καταβάσει, καὶ ὥσπερ εἶπομεν ὅτι τὰ δύο κεντήματα σμυάδιον εἰσιν, οὔτε πνεῦμα οὔτε σῶμα, ἦγουν οὔτε ὑποτάσσον, οὔτε ὑποτασσόμενον, ὡσαύτως καὶ ἡ ὑποροή, οὔτε ὑποτάσσει οὔτε ὑποτάσσεται, εἰ μὴ μόνον ἐν τῷ σείσματος καλύπτονται αἱ δύο φωναὶ αὐτῆς τουτέστιν ἐμποδίζονται» [= *Ἀκρίβεια*, σσ. 122-124, στ. 893-901], p. 165, notes 1, 2 [= p. 53, note 3, γὰρ τιμῆμα (ἕως «φωνῶν») τῆς δευτέρας περικοπῆς] (: «τὸ δὲ ἐλαφρόν ἀντὶ τοῦ κεντήματος, ὅτι καὶ αὐτὸ πνεῦμα λέγεται, ὅτι ὑποτάσσει τὸν ἀπόστροφον, ὅτε τίθεται ἔμπροσθεν αὐτοῦ, ὅτε δὲ ἐπάνω, τότε ἔχει ὁ μὲν ἀπόστροφος τὴν ἐαυτοῦ φωνήν, ἥτοι μίαν, τὸ δὲ ἐλαφρόν τὰς οἰκείας δύο» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 88, στ. 494-497]. «ὡς προεῖπομεν τοίνυν, περὶ τῆς ὑψηλῆς, ὅτι πέρας ἐστὶ τῶν ἀνιουσῶν φωνῶν, οὕτω φαινόμεν καὶ περὶ τῆς χαμηλῆς, ὅτι τέλος ἐστὶ τῶν κατιουσῶν φωνῶν, τουτέστιν οὐκ ἔχομεν ἕτερον σμυάδιον ἰδίον περιέχον πέντε φωνὰς, ἀλλ' ὅτε χρῆζεις πέντε φωνὰς, θες τὸν ἀπόστροφον καὶ ἐπάνω τὴν χαμηλὴν καὶ ἰδοὺ ἔχεις τὰς πέντε, εἰ δὲ θέλεις ἔξ. etc.» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 96, στ. 633-637]), p. 166, note 1 [= p. 58, note 2] (: «Ὅτι τῶν σμυαδίων ἕκαστον ἔχει ἰδιότητά τινα, ἄλλο μὲν ἔχει [φωνήν] χωρὶς ἀργείας, οἷον τὸ ὀλίγον, ἡ ὀξεῖα, ἡ πεταστή, καὶ τὸ κούφισμα, ἕτερον δὲ ἔχει ἀργεῖαν χωρὶς φωνῆς, οἷον ἡ διπλῆ καὶ τὸ κράτημα, ἄλλο δὲ οὔτε φωνήν ἔχει οὔτε ἀργεῖαν εἰ μὴ μόνον χειρονομίαν, οἷον ἡ βαρεῖα, τὸ πιάσμα, τὸ ἀντικένωμα, τὸ κύλισμα, τὸ ξηρὸν κλάσμα, τὸ ψηφιστόν, τὸ τρομικόν, τὸ ἐκστρεπτόν, τὸ σὺναγμα, καὶ τὸ ἀπόδερμα, πάντα ταῦτα ἄφωνα εἰσι, καὶ χειρονομίαν μὲν ἔχουσι, χρῆζουσι δὲ καὶ φωνῶν ἀνιουσῶν καὶ κατιουσῶν» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 102, στ. 702-709]), p. 167, note 2 (: «Ὅτε γὰρ κεῖται τὸ τζάκισμα ἐπάνω τῆς ὀξεῖας, γίνεται ἡ ὀξεῖα στερεωτέρα τῆς ἄλλης ὀξεῖας τῆς ἄνευ τζάκισματος, οὕτω οὖν καὶ τὸ παρακάλεσμα δίδωσι τοῖς ἴσοις τοῖς κειμένοις ἐπάνω αὐτοῦ, δύναμαι εἰς τὸ μέλος, καὶ φαίνονται ὡς φωνήεντα, ὡσαύτως καὶ ἡ παρακλητικὴ, ἦγουν παρακληαίει, ποιεῖ μικρὸν ἀργίαν, καὶ τὸ μέλος οἶνει ἀπακλησίν τινα καὶ ἱεσάν ἐμφαίνειν, καὶ διὰ τῆς παρακλήσεως ταπεινὸν καθίσταται ὡς ἡμίφωνον» [= *Ἀκρίβεια*, σσ. 68-70, στ. 246-252]), p. 168, note 5 (: «Ἐρμήνευσά σου πάλιν διὰ ποίαν αἰτίαν ἐγένετο ἄφωνον, τὸ δὲ πῶς σαλεύει καὶ οὐκ ἔχει φωνήν, μὴ θαύμαζε, ἰδοὺ γὰρ τὸ γοργόν, ἄφωρόν ἐστι, καὶ σαλεύει τὸ τρομικόν, καὶ τὸ πελαστόν καὶ πάσας τὰς ἀνιούσας καὶ κατιούσας φωνὰς ὅπου τίθεται καὶ διὰ τοῦτο λέγεται γοργόν» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 136, στ. 1034-1038]), p. 169, note 3 (: «Καὶ πάντοτε ἔχει τὰς ἀνιούσας φωνὰς καὶ τὰς κατιούσας, τὸ δὲ ἀντικένωμα ὅμοιον τούτῳ ἐστίν» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 116, στ. 855-856]), p. 171, notes 1, 2 [= p. 61, notes 3, 4] (: «Ὡς προεῖπομεν ὅτι τὸ ὀλίγον ἐκ τοῦ ἴσου ἐγένετο ὥσπερ καὶ τὸ ἴσον ὅταν τίθεται μόνον χωρὶς διπλῆς ἢ κρατήματος οὐχ εὐρίσκεται ὁ ἀπόστροφος ἔμπροσθεν αὐτοῦ, ἀλλὰ ἀνάβασις, ἡ ἕτερα ἴσα» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 48, στ. 90-93]. «Ἐχει δὲ πάλιν τὸ ὀλίγον χάρισμα πλεόν τῆς ὀξεῖας καὶ τῆς πεταστῆς, ὅτι τίθεται καὶ εἰς ἄλλα τὰ ἄφωνα, ἦγουν τὰ τῆς χειρονομίας καὶ οὐχ εὐρίσκομεν ὀξεῖαν, ἡ πεταστήν εἰς κράτημα, οὔτε [εἰς] βαρεῖαν, οὔτε εἰς πιάσμα, οὔτε εἰς ἀντικένωμα, οὔτε εἰς ἀπόδερμα, εἰ μὴ τὰ τρία ταῦτα, τὸ ἴσον, τὸ ὀλίγον καὶ τὸν ἀπόστροφον» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 64, στ. 178-182]), p. 172, notes 1, 4 [= p. 62, notes 2, 4] (: «Οὐχ εὐρίσκομεν πολλὰς πεταστὰς εἰς μίαν [συλλαβὴν] ὥσπερ τὸ ὀλίγον, ἀλλὰ μίαν» μόνην, εὐρίσκεται δὲ πεταστή ἔμπροσθεν ἄλλης πεταστῆς εἰς δύο συλλαβὰς ἀλλὰ ἡ μία ἀνιούσα, ἡ δὲ ἄλλη κατιούσα, χρῆζει δὲ πρώτῃ ἀργεῖαν ὅπως αὐτῆς, ὡς προεῖπομεν εἰς τὴν ὀξεῖαν» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 62, στ. 170-173]. «Ἐνθα τίθεται τὸ ὀλίγον, τίθεται καὶ ὁ ἀπόστροφος, ἦγουν εἰς τὴν διπλῆν, εἰς τὸ κράτημα, εἰς τὴν βαρεῖαν, καὶ εἰς πάντα τὰ σμυάδια τῆς χειρονομίας φωνήεντα δὲ καὶ ἄφωνα, ὁμοίως καὶ ὅπου τίθεται τὸ ἴσον ἐκῆϊ καὶ ὁ ἀπόστροφος» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 106, στ. 755-758]), p. 173, notes 2, 3, 4, 5 [= p. 63, notes 1, 2, 3, 4] (: «Εἰ μὴ μόνον τίθεται ἡ παρακλητικὴ ἐπάνω τῆς ὀξεῖας διὰ τὸ μέλος» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 112, στ. 826-827]. «Ἡ δὲ βαρεῖα,

διότι συνάγει τὰς ἀνιούσας καὶ τὰς κατιούσας εἰς μίαν συλλαβὴν, ἀλλάσσει καὶ τὴν χειρονομίαν πρὸς τὸ εὐρισκόμενον ἐμπροσθεν, ἤγουν βαρεῖα καὶ ἐμπροσθεν ὀξεῖα, βαρεῖα καὶ ἐπάνω ὀλίγον καὶ τζάκισμα, καὶ ὑποκάτω ἀπόστροφος, καὶ ἐμπροσθεν ἕτερος ἀπόστροφος» [= 'Ακριβεία, σ. 114, στ. 838-842]: «Ὡσαύτως καὶ τὸ τζάκισμα τίθεται εἰς τὴν ὀξεῖαν ἢ εἰς τὸ ὀλίγον διὰ τὸ κρούσμαν» [= 'Ακριβεία, σ. 112, στ. 829-830]: «Τὸ τζάκισμα ἔχει τὸ χάρισμα τοῦτο ὅτι τίθεται εἰς πάντα τὰ σημάδια φωνήεντά τε καὶ ἄφωνα καὶ εἰς τὸ ἴσον» [= 'Ακριβεία, σ. 114, στ. 844-845]]. Νὰ προστεθεῖ μόνον ἐδῶ ὅτι στὸ βιβλίον *Origine byzantine de la notation neumatique de l'Eglise latine*, *ibid.*, μνημονεύονται ἐπιπροσθέτως οἱ ἀκόλουθοι πέντε περικοπὲς τῆς 'Ακριβείας: p. 53, note 2 (: «Δικαίως εἶπας, διδάσκαλε, ὅτι οἱ δύο αὐλοὶ, διότι ἐγένοντο μία ὑπόστασις, μίαν φωνὴν ἔχουσιν· ὅμως δὲ εἰ καὶ μία ἐστὶν ἀπὸ τῶν δύο, ἀλλ' οὖν τρανωτέρα ἐστὶν ἢ ἐκ τῶν δύο φωνῇ τῆς ἀπὸ τοῦ ἐνός: — Φρονίμως εἶπας κάλῳ δαίῳ σοι, ὅτι καὶ τὰ δύο κεντήματα, εἰ καὶ μίαν φωνὴν ἔχουσι, καὶ συντομωτέραν τοῦ ὀλίγου, ἀλλ' οὖν καὶ μεῖζονα καὶ τιμιωτέραν αὐτοῦ, καὶ τῆς πεταστής...» [= 'Ακριβεία, σ. 80, στ. 414-419]), p. 58, note 3 (: «Νῦν δὲ διαφέρει ἕκαστον πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦ ποιήσαντος τὰ σημάδια. ἡ μὲν παρακλητική, καὶ τὸ τζάκισμα, καὶ τὸ παρακάλεσμα, καὶ τὸ ἀπόδερμα, διὰ τὴν χειρονομίαν καὶ μόνον· ἡ δὲ βαρεῖα καὶ τὸ πιάσμα, καὶ τὸ σείσμα, καὶ τὸ ἀντικένωμα, καὶ τὸ ξηρὸν κλάσμα, διὰ δύο τινὰ ἐγένοντο· ἐν μὲν διὰ τὰ ἀλλάγματα τῆς χειρονομίας, ἕτερον δὲ ἵνα συνάξωσιν ἀμφοτέρα, ἤγουν τὰς ἀνιούσας [φωνὰς] καὶ τὰς κατιούσας συνηγγένως» [= 'Ακριβεία, σ. 112, στ. 815-820]), p. 60, note 2 (: «Οὐχ ὑποτάσσει (τὸ ἴσον) τὸ ὀλίγον, ὅτι ταπεινὸν σημάδιόν ἐστιν, ὃ γὰρ βασιλεὺς τοὺς υπερηφάνους ὑποτάσσει, καὶ οὐχὶ τοὺς ταπεινοὺς» [= 'Ακριβεία, σ. 46, στ. 74-75]), p. 62, note 3 (: «Διὰ τοῦτο οὐ τιθέασιν οἱ τεχνῖται πολλὰς φωνὰς εἰς τὸ κούφισμα οὐδὲ ἀνιούσας, οὐδὲ κατιούσας» [= 'Ακριβεία, σ. 86, στ. 465-466]), p. 80, note 2 (: «ὅτε δὲ (ὑποροή) τίθεται μετὰ τοῦ πιάσματος διὰ τὸ σάλευμα, ἀποβάλλει καὶ τὸ ὄνομα καὶ τὰς φωνὰς, καὶ λέγεται σείσμα, ὅτι σείει τὰ ἄλλα» [= 'Ακριβεία, σ. 132, στ. 983-984]).

Στὸ δεύτερο ἄρθρο, «Etude de musique byzantine. La notation de Koukouzèles», *Izvestija Russkago Archeologiceskago Istituta v Konstantinopole VI* (1901), pp. 361-396, ἡ χρῆσις τοῦ ἡγχειριδίου τῆς 'Ακριβείας [τὸ ὁποῖο ἐδῶ ὁ συγγραφεὺς χαρακτηρίζει παραδόξως ὡς «Anonyme D»] (βλ. αὐτόθι, σσ. 377, 380, 382, 389)] ἐξηχιάζεται ὁμοιοτρόπως ἀπὸ τίς ὡς ἀκολουθοῦς μνημονεύμενες περικοπὲς τῆς ἐν λόγῳ θεωρητικῆς συγγραφῆς: p. 367, note 3 (: «νῦν δὲ διαφέρει ἕκαστον πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦ ποιήσαντος τὰ σημάδια· ἡ μὲν παρακλητική, καὶ τὸ τζάκισμα, καὶ τὸ παρακάλεσμα καὶ τὸ ἀπόδερμα, διὰ τὴν χειρονομίαν καὶ μόνον· ἡ δὲ βαρεῖα, καὶ τὸ πιάσμα, καὶ τὸ σείσμα, καὶ τὸ ἀντικένωμα, καὶ τὸ ξηρὸν κλάσμα, διὰ δύο τινὰ ἐγένοντο· ἐν μὲν διὰ τὰ ἀλλάγματα τῆς χειρονομίας, ἕτερον δὲ ἵνα συνάξωσιν ἀμφοτέρα, ἤγουν τὰς ἀνιούσας [φωνὰς] καὶ τὰς κατιούσας συνηγγένως» [= 'Ακριβεία, σ. 112, στ. 815-820]), p. 377, notes 2, 5 (: «καὶ τὸ τζάκισμα ἡμίφωνον καὶ κρούσμαν» [= 'Ακριβεία, σ. 128, στ. 944]: «ὁμοίως καὶ τὸ παρακάλεσμα μετὰ τοῦ τζακίσματος χειρονομεῖται· ἀμφοτέρα γὰρ ιδιότητα ἔχουσιν εἰς τὴν χειρονομίαν» [= 'Ακριβεία, σ. 114, στ. 833-834]), p. 381, notes 3, 5 (: «πάλιν λογίζεται ἡ βαρεῖα ὥσπερ σῶμα τοῦ κεντήματος καὶ τοῦ ἐλαφροῦ» [= 'Ακριβεία, σ. 72, στ. 306-307]: «κρούει [τὸ ὀλίγον] ὤψηλὰ καὶ καταβαίνει, ἀλλ' οὐκ ἔστι μόνον, εἰ μὴ μετὰ ψηφιστοῦ γίνεται τὸ κρούσμαν» [= 'Ακριβεία, σ. 48, στ. 82-83]), p. 389, note 3 (: «οὕτω δὲ καὶ κυλισμαντικένωμα ἐν τῷ ψαλτικῷ εὐρίσκεται μόνον» [= 'Ακριβεία, σ. 116, στ. 857-858]).

12. Bl. J. - B. Rebourts, «Quelques manuscrits de musique byzantine», *Revue de l'Orient Chrétien X* (1905), p. 5 (βπου, βάσει τοῦ κώδικος Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ἱεροσολύμων 322, μνημονεύονται οἱ ἀκόλουθοι δύο περικοπὲς τῆς 'Ακριβείας: «οἱ δὲ δύο ἀπόστροφοι, εἰ καὶ μία ὑπόστασις ἐγένετο, ἀλλ' ἔχουσι καὶ φωνὴν καὶ ἀργεῖαν καὶ χειρονο-

ὁμοειδῆ ἀποσπάσματα τῆς Ἀκριβείας (ἄνευ, ὁμοίως, εἰδικωτέρας ἐπισημάνσεως τοῦ τίτλου τοῦ ἐγχειριδίου) καὶ μεταγενέστεροι ἐρευνητές, ὅπως, λόγου χάριν, οἱ Egon Wellesz¹³ καὶ Εὐγένιος Βλαδιμήροβιτς Γκέρτσμαν¹⁴. ψιλὴ μνεῖα τοῦ ἐν λόγῳ θεωρητικοῦ ἐγχειριδίου ἀπαντᾷ, ἐπιπροσθέτως, στὴν πολὺ γνωστὴ ἐργασία τοῦ Lorenzo Tardo¹⁵.

Στὴν ἑλληνικὴ μουσικολογικὴ βιβλιογραφία τὸ ἐγχειρίδιο τῆς Ἀκριβείας ἐγνώριζε καὶ ἐπιλεκτικῶς χρησιμοποίησε ὁ μακαριστὸς διδάσκαλος Σίμων Καρῶς· τὸ ἐπικαλεῖται ἤδη ἀπὸ τοῦ ἔτους 1933¹⁶, βάσει τοῦ κώδικος EBE 968,

μίαν» [= Ἀκριβεία, σ. 102, στ. 709-710]: «καὶ ἡ διπλὴ πάλιν διὰ τὴν ἀργεῖαν ἐγένετο, πλὴν δὲ φωνῆν οὐκ ἔχει, δύο γὰρ ὀξεῖαι συνηγμέναι ἔλαβον ἀργεῖαν, καὶ [διὰ] τὴν ἀργεῖαν ἀπώλεσαν τὴν τμήν καὶ τὴν δύναμιν» [= Ἀκριβεία, σσ. 102-104, στ. 711-713]].

13. Στὸ κλασικὸ, αἴφνης, ἔργο τοῦ Egon Wellesz, *A history of byzantine music and hymnography*, Oxford 1961², μνημονεύονται, εἴτε βάσει τῶν προαναφερθεῖσων μελετῶν τοῦ J. - B. Thibaut, εἴτε ἀπ' εὐθείας ἐκ τοῦ κώδικος EBE-MIT 811, οἱ ἐν συνεχείᾳ ἐπισημαίνόμενες περικοπὲς τῆς Ἀκριβείας: p. 291, note 2 (: «Ἐχει δὲ πάλιν τὸ ὀλίγον ἄλλο χάρισμα πλεόν τῆς ὀξείας καὶ τῆς πεταστῆς, ὅτι τίθεται καὶ εἰς ὅλα τὰ ἄφωνα, ἤγουν τὰ τῆς χειρονομίας καὶ οὐχ εὐρίσκομεν ὀξεῖαν, ἢ πεταστὴν εἰς κράτημα, οὔτε εἰς βαρεῖαν, οὔτε εἰς πιάσμα, οὔτε εἰς ἀντικνωμια, οὔτε εἰς ἀπόδεσμα, εἰ μὴ τὰ τρία ταῦτα, τὸ ἴσον, τὸ ὀλίγον καὶ τὸν ἀπόστροφον» [= Ἀκριβεία, σ. 64, στ. 178-182]), p. 292 (: «ἡ δὲ ὀξεῖα θρασύτερόν ἐστι σημάδιον, ἐπάνω γὰρ κρούει τὴν φωνὴν καὶ καταβαίνει χωρὶς ἀργείας ὑποκάτω» [= Ἀκριβεία, σ. 52, στ. 107-108]), p. 293, notes 1, 4 (: «κατὰ τὴν φωνὴν καὶ κατὰ τὴν χειρονομίαν» [= Ἀκριβεία, σ. 68, στ. 233-234]: «Καὶ ὁ λέγων, ὅτι τὸ κούφισμα ἡμίφωνόν ἐστι, σφάλλεται, καὶ οὐ νοεῖ τί λέγει, ἀλλὰ τελείαν μὲν φωνὴν ἔχει ἐλαφρότεραν δὲ τῆς πεταστῆς, ὥσπερ καὶ τὸ ὀλίγον ἐλαφρότερον τῆς ὀξείας» [= Ἀκριβεία, σ. 68, στ. 242-244]: «Ἐνθα τίθεται τὸ ὀλίγον, τίθεται καὶ ὁ ἀπόστροφος, ἤγουν εἰς τὴν διπλὴν, εἰς τὸ κράτημα, εἰς τὴν βαρεῖαν, καὶ εἰς πάντα τὰ σημάδια τῆς χειρονομίας φωνηέντα τε καὶ ἄφωνα, ὁμοίως καὶ ὅπου τίθεται τὸ ἴσον, ἐκεῖ καὶ ὁ ἀπόστροφος» [= Ἀκριβεία, σ. 106, στ. 755-758]), p. 294, note 7 (: «οἱ δὲ δύο ἀπόστροφοι, εἰ καὶ μία ὑπόστασις ἐγένετο, ἀλλ' ἔχουσι καὶ φωνὴν καὶ ἀργεῖαν καὶ χειρονομίαν» [= Ἀκριβεία, σ. 102, στ. 709-710]), p. 295 (: «Ὅτε γὰρ κεῖται τὸ τζάκισμα ἐπάνω τῆς ὀξείας, γίνεται ἡ ὀξεῖα στερεωτέρα τῆς ἄλλης ὀξείας τῆς ἄνευ τζακίσματος» [= Ἀκριβεία, σ. 68, στ. 246-247]).

14. Βλ. Εὐγενίου Βλαδιμήροβιτς Γκέρτσμαν, *Τὸ θεωρητικὸν τῆς Πετρονπόλεως*, ὁ.π., σ. 74 (ἔπου —βάσει τῆς ἐπισημανθείσης ἀνωτέρω μελέτης τοῦ J. - B. Thibaut, «Étude de musique byzantine. La notation de st. Jean Damascène ou Hagiopolite» — μνημονεύεται τὸ ἀκόλουθο ἀποσπάσμα τῆς Ἀκριβείας: «τὰ δύο κεντήματα σημάδιον εἰσιν, οὔτε πνεῦμα οὔτε σῶμα, ἤγουν οὔτε ὑποτάσσον, οὔτε ὑποτασσόμενον, ὡσαύτως καὶ ἡ ὑποροή, οὔτε ὑποτάσσει οὔτε ὑποτάσσεται» [= Ἀκριβεία, σσ. 122-124, στ. 897-899]).

15. Βλ. Lorenzo Tardo, *L'Antica melurgia bizantina [...]*, *ibid.*, p. 207, note 2 (ἐπισημάνση τῆς ἀνθολογήσεως, μὲ μνεῖα τῆς ἐπιγραφῆς, τῆς Ἀκριβείας στοὺς κώδικες EBE 965 καὶ Κουτλουμουσιῶν 461), p. 250 (ἐπισημάνση τῆς ἀνθολογήσεως, μὲ μνεῖα τῆς ἐπιγραφῆς, τῆς Ἀκριβείας, στοὺς κώδικες EBE 965 καὶ EBE 968), p. 256 (ἔπου ἐπίσης ἐπισημαίνεται ἡ ἀνθολόγησις, μὲ μνεῖα τῆς ἐπιγραφῆς, τῆς Ἀκριβείας στὸν κώδικα Πατριαρχικῆς Βιβλιοθήκης Ἱεροσολύμων 890 [= EBE-MIT 811]).

16. Βλ. Σίμωνος Ἱ. Καρῶ, *Ἡ Βυζαντινὴ μουσικὴ σημειογραφία. (Μετὰ 4 παλαιῶν μουσικῶν πινάκων)*, (Ἀθῆναι 1933), σ. 21, ὑποσημ. λβ' (: «Ἀκριβείαν καὶ διδασκαλίαν

ἐνῶ ἀργότερα, βάσει τοῦ ἰδίου κώδικος, ἐπιπροσθέτως δὲ καὶ τοῦ Κουτλουμουσίου 461, σταχυολογεῖ εὐάριθμα ἀποσπάσματα σὲ δύο εἰδικώτερα μουσικολογικά μελετήματά του¹⁷, καθὼς καὶ στὸν πρῶτο τόμο τοῦ κατὰ τὸ ἔτος 1982 ἐκδομένου θεωρητικοῦ του¹⁸. Μεταγενεστέρως, ἐντελῶς σποραδικῶς (καὶ ἄνευ εἰδικωτέρων παραπομπῶν σὲ συγκεκριμένη πηγή) μνημονεύουν τὴν ἴδια θεωρητικὴ συγγραφή οἱ Λυκοῦργος Ἀγγελόπουλος, σὲ σχετικὸ βραχὺ σημείωμά του¹⁹, καὶ Δημήτριος Νεραντζῆς, σὲ αὐτοτελὲς θεωρητικὸ πόνημα ποῦ παλαιό-

τῆς μουσικῆς τέχνης, κατ' ἐρωταπόκρισιν' ἐκ τοῦ ὑπ' ἀρ. 968 κώδικος τῆς Ἐθν. Βιβλιοθήκης...»].

17. Βλ. Σίμωνος Ἱ. Καρᾶ, «Ἡ ὀρθὴ ἐρμηνεία καὶ μεταγραφή τῶν βυζαντινῶν μουσικῶν χειρογράφων», Ἀνάτυπον ἐκ τῶν *Πεπραγμένων τοῦ Θ' Διεθνoῦς Βυζαντινολογικοῦ Συνεδρίου Θεσσαλονίκης (τόμος Β')*, Ἀθῆναι 1955 [κυκλοφορεῖται ἤδη σὲ αὐτοτελὴ ἀνατύπωση τοῦ *Συλλόγου πρὸς διάδοσιν τῆς Ἑθνικῆς Μουσικῆς*, ὑπὸ τὰ ἐξῆς διακριτικά: Σίμωνος Ἱ. Καρᾶ, *Ἡ ὀρθὴ ἐρμηνεία καὶ μεταγραφή τῶν βυζαντινῶν μουσικῶν χειρογράφων*. Ἀνάτυπον Ἀνακοινώσεως εἰς τὸ ἐν Θεσσαλονίκῃ Βυζαντινολογικὸν Συνέδριον τοῦ 1953 (μετὰ τοῦ ἱστορικοῦ τῆς ανακοινώσεως ἐν τέλει), Ἀθῆναι 1990], σ. 142 (: «εἰς τὴν χειρονομίαν, ἐλαφροτέραν δύναμιν ἔχει τὸ ὀλίγον τῆς ὀξεῖας καὶ τῆς πεταστῆς» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 66, στ. 205-206]) καὶ σ. 143 (: «(τὸ ὀλίγον) οὐδὲν κρούει τὴν φωνὴν ὑψηλὰ καὶ καταβαίνει ὥσπερ τὴν ὀξεῖαν, ἀλλὰ μετὰ ταπεινώσεως ἀναβαίνει ὀλίγον ὀλίγον» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 46, στ. 78-79]. «(ῆ ὀξεῖα) θρασύτερόν ἐστι σημάδιον· ἐπάνω γὰρ κρούει τὴν φωνὴν καὶ καταβαίνει χωρὶς ἀργίας ὑποκάτω» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 52, στ. 107-108]. «ῆ πεταστή, τουτέστι πεταμένη... εὐρυτέραν φωνὴν ἔχει τοῦ ὀλίγου καὶ τῆς ὀξεῖας» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 66, στ. 220 καὶ σ. 60, στ. 156-157]. «οἱ δύο ἀπόστροφοι ἔχουσι μίαν φωνήν —κατιοῦσαν— καὶ ἀργίαν ἐν μιᾷ ὑποστάσει» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 98, στ. 656]). Σίμωνος Ἱ. Καρᾶ, *Ἡ βυζαντινὴ μουσικὴ παλαιογραφικῇ ἔρευνᾳ ἐν Ἑλλάδι. Διάλεξις γενομένη ἐν Λονδίῳ κατ' Ἀπρίλιον τοῦ 1975*, Ἀθῆναι 1976, σ. 10 (ὅπου ἀπλῶς μνημονεύεται, σὲ ὑποσημείωση, ἡ ἐν λόγῳ θεωρητικὴ συγγραφή: «Ἀκρίβεια κατ' ἐρώτησιν καὶ ἀπόκρισιν τῶν τόνων τῆς παπαδικῆς τέχνης ἐπερθαύμαστος —Κουτλουμουσίου 461 — Ἐθν. Βιβλ. Ἀθηνῶν 968»), σ. 12 (: «(τὸ ὀλίγον) μετὰ ταπεινώσεως ἀναβαίνει ὀλίγον ὀλίγον» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 46, στ. 79]), σσ. 12-13 [βλ. καὶ σ. 15] (: «ῆ ὀξεῖα θρασύτερόν ἐστι σημάδιον· ἐπάνω γὰρ κρούει τὴν φωνὴν καὶ καταβαίνει χωρὶς ἀργίας ὑποκάτω» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 52, στ. 107-108]) καὶ σ. 13 (: «οἱ δύο ἀπόστροφοι ἔχοντες μίαν φωνήν —κατιοῦσαν— καὶ ἀργίαν ἐν μιᾷ ὑποστάσει» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 98, στ. 656]. «ῆ πεταστή, τουτέστι πεταμένη... εὐρυτέραν φωνὴν ἔχει τοῦ ὀλίγου καὶ τῆς ὀξεῖας» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 66, στ. 220 καὶ σ. 60, στ. 156-157]).

18. Βλ. Σίμωνος Ἱ. Καρᾶ, *Μέθοδος τῆς ἐλληνικῆς μουσικῆς. Θεωρητικόν, τόμος Α'*, Ἀθῆναι 1982, σ. θ' (ὅπου ἡ συγγραφή μνημονεύεται στίς *Πηγὰς καὶ τὰ Βοηθήματα* τοῦ βιβλίου), σ. 184 (: «(ῆ ὀξεῖα θρασύτερον [τοῦ ὀλίγου] ἐστὶ σημάδιον· ἐπάνω γὰρ κρούει τὴν φωνὴν καὶ καταβαίνει χωρὶς ἀργίας ὑποκάτω» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 52, στ. 107-108]), σ. 185 (: «ὅτε γὰρ κεῖται τὸ τζάκισμα ἐπάνω τῆς ὀξεῖας, γίνεται ἡ ὀξεῖα στερεωτέρα τῆς ἄλλης ὀξεῖας τῆς ἄνευ τζακίσματος» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 68, στ. 246-247]), καὶ σ. 188 [βλ. καὶ σ. 190] (: «ῆ πεταστή, τουτέστι πεταμένη, εὐρυτέραν φωνὴν ἔχει τοῦ ὀλίγου καὶ τῆς ὀξεῖας· καὶ διατὶ πετᾶται εἰς ὕψος οὐδέποτε εὐρίσκεται ἐμπροσθεν αὐτῆς ἰσαμοῦς οὔτε ἀνάβασις ἀλλὰ πάντοτε κατὰβασις» [= *Ἀκρίβεια*, σ. 66, στ. 220 καὶ σ. 60, στ. 156-158]).

19. Βλ. Λυκούργου Ἀντ. Ἀγγελοπούλου, «Τὸ σύστημα τῆς βυζαντινῆς μουσικῆς καὶ ἡ λειτουργία του», κείμενο στὸ *Πρόγραμμα Μεγάρου Μουσικῆς Ἀθηνῶν. Περίοδος 1994-*

τερα ἐξέδωκε²⁰. Νὰ προστεθεῖ, βεβαίως, ἐδῶ ὅτι μετὰ τὴν κατὰ τὸ ἔτος 1998 κριτικὴ ἔκδοση τῆς ᾽Ακριβείας (περὶ τῆς ὁποίας γίνεται εἰδικώτερος λόγος κατωτέρω, στὴν ὑπὸ τὸν ἀριθμὸ γ' παράγραφο), οἱ ἀδρομερεῖς ἢ πλέον ἐξειδικευμένες μνεῖς τῆς ἐν λόγῳ θεωρητικῆς συγγραφῆς στὴ σύγχρονη μουσικολογικὴ βιβλιογραφία πληθαίνουν σταδιακῶς²¹.

Κατὰ τὴν ἐπιχειρουμένη ἐδῶ ἐπισκόπηση τῆς παραδόσεως τοῦ ὑπὸ ἐξέταση θεωρητικοῦ ἔγχειριδίου, ἐσκεμμένως ἀφήσαμε τελευταῖα τὴ μνεῖα τῶν δύο ἐκδόσεων μελέτης τῆς αἰοδίου Δέσποινας Μαζαράκη, περὶ τῆς ἐρμηνείας τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν τῆς Μονῆς Ἱβήρων, ὅπου μὲ ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον ἐντοπίζεται πλήρης σχεδὸν χρῆση τοῦ μνημονευομένου θεωρητικοῦ συγγράμ-

1995. Κύκλος Ἑλληνικῆς Μουσικῆς. Βυζαντινοὶ Μελουργοί. Μανουὴλ Χρυσάφης ὁ λαμπαδάριος - Ἰωάννης Κλαδᾶς ὁ λαμπαδάριος - Ἰωάννης Κονκουζέλης ὁ βυζαντινὸς μαῖστωρ. [Ἀθῆναι 1994], σ. 81 (ὅπου βάσει μᾶλλον τῆς ἐν συνεχείᾳ μνημονευομένης μελέτης τῆς Δέσποινας Μαζαράκη [βλ. κατωτέρω, ὑποσημείωση 24], μνημονεύονται οἱ ἀκόλουθε περικοπὲς τῆς ᾽Ακριβείας: «(Τὸ ὀλίγον) μὲ ταπεινῶσιν ἀναβαίνει ὀλίγον ὀλίγον πολλὰς φωνάς, ὅσες θέλει, κατὰ πῶς [ἀναβαίνει] τινὰς εἰς τὴν σάλαν» [= Δέσποινας Β. Μαζαράκη, *Μουσικὴ ἐρμηνεία δημοτικῶν τραγουδιῶν ἀπὸ ἀγιορειτικῶν χειρόγραφα* [...], Ἀθῆνα 1992, σ. 120. Πρβλ. ᾽Ακριβεία, σ. 46, στ. 79-80]: «(ἡ δὲ ὀξεῖα) θρασύτερον ἐστὶ σημάδιον· ἐπάνω γὰρ κροῦν τὴν φωνὴν καὶ καταβαίνει χωρὶς ἀργίας ὑποκάτω» [= ᾽Ακριβεία, σ. 52, στ. 107-108. Πρβλ. Δ. Μαζαράκη, *ὁ.π.*, σ. 133]: «(ἡ πετασθῇ) εὐρυτέραν φωνὴν ἔχει τοῦ ὀλίγου καὶ τῆς ὀξεῖας [...] καὶ ἐγένετο μία ὑπόστασις λεγομένη πετασθῇ, τουτέστιν πεταμένη» [= ᾽Ακριβεία, σ. 60, στ. 156-157 καὶ σ. 66, στ. 219-220. Πρβλ. Δ. Μαζαράκη, *ὁ.π.*, σ. 121]).

20. Βλ. Δημητρίου Ἐμμ. Νεραντζῆ, *Συμβολὴ στὴν ἐρμηνεία τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ μέλους*, Ἡράκλειο Κρήτης 1997, σ. 1 (: «Τὴν πραγματικὴ ἐνέργεια τοῦ ἔγχρονου ὀλίγου μᾶς δίνει ἡ ᾽Ακριβεία κατ' ἐρωταπόκρισιν τῶν τόνων τῆς Παπαδικῆς», ποὺ ἀναφέρει ὅτι «μετὰ ταπεινώσεως ἀνεβαίνει ὀλίγον ὀλίγον» [= ᾽Ακριβεία, σ. 46, στ. 79]).

21. Βλ. αἰφνης τὰ ἄρθρα τῶν Γρηγορίου Γ. Ἀναστασίου, «Ἡ διδακτικὴ τῆς ψαλτικῆς τέχνης. Ἱστορικὴ θεώρηση (10ος - 19ος αἰ.)», *Ἐπτάνυκλος. Ἀρχαιολογικὸ-Φιλολογικὸ περιοδικό. Τετράμηνη ἔκδοση*, τεύχος 14ο, Δεκέμβριος '99 - Φεβρουάριος 2000, σσ. 23-41 [στὴ σ. 39, συγκεκριμένως, μνημονεύεται ἡ κριτικὴ ἔκδοση τοῦ ἔγχειριδίου, στὴ σ. 40 παρατίθενται δύο περικοπὲς τοῦ κειμένου (= ᾽Ακριβεία, σσ. 66-68, στ. 225-230 καὶ σ. 104, στ. 733-739), ἐνὼ τὸ ὅλο ἄρθρο κατακλείεται στὴ σ. 41 δι' ἐνὸς ἀποσπάσματος τῆς ᾽Ακριβείας (σ. 40, στ. 26-27)] καὶ Ἀχιλλέως Γ. Χαλδαιάκη, «Συνοπτικὴ θεώρηση τῆς ἐλληνικῆς ψαλτικῆς τέχνης. (Μὲ ἀφορμὴ τὰ ἀποκείμενα στὴν ᾽Ανδρὸ μουσικῶν χειρόγραφα)», *Προβλήματα καὶ προοπτικὲς τῆς ἐλληνικῆς μουσικῆς. Πρακτικὰ συμποσίου ἐλληνικῆς μουσικῆς. Ἀρχαία - Βυζαντινὴ - Παραδοσιακὴ - Νεώτερη. Ἀνδρός, 28-29 Αἰγίουστον 1999*, [Ἀθῆναι 2000], σσ. 51-111· καὶ σὲ αὐτοτελές, μὲ ἰδίᾳ σελιδαριθμηση, ἀνάτυπο, Ἀθῆναι 2000 [βλ. εἰδικώτερα στίς σσ. 70-71 καὶ 108 (= σσ. 22-23 καὶ 61 τοῦ ἀνατύπου), ὅπου μνημονεύονται δύο περικοπὲς τῆς ᾽Ακριβείας (σ. 40, στ. 1-2, 22-27 καὶ σσ. 66-68, στ. 221-230)]. Σὲ ἐτεταμένη χρῆση τῆς θεωρητικῆς συγγραφῆς τῆς ᾽Ακριβείας προέβη προσφάτως καὶ ἡ Maria Alexandru, στὴν ἀνέκδοτη διδακτορικὴ διατριβὴ της: *Studie über die "grossen zeichen" der byzantinischen musikalischen notation unter besonderer berücksichtigung der periode vom ende des 12 bis anfang des 19 jahrhunderts*, Kopenhagen 2000.

ματος. Στὴν πρώτη ἔκδοση τῆς ἐν λόγῳ μελέτης²², εἰδικώτερα δὲ στὰ δύο πρῶτα κεφάλαια, ὅπου ἐξετάζονται τὰ φωνητικά καὶ ἄφωνα σημάδια τῆς ψαλτικῆς τέχνης, προσκομίζονται πρὸς σχολιασμό τοῦ θέματος ἱκανὰ ἀποσπάσματα τῆς ὑπὸ ἐξέταση θεωρητικῆς συγγραφῆς²³, ἀν καὶ ἡ ἐν γένει χρῆση τοῦ συγκεκριμένου κειμένου ἀποδεικνύεται σαφῶς πλέον περιορισμένη συγκριτικῶς μὲ τὴν ἀντίστοιχη τῆς «συμπληρωμένης καὶ ἀναθεωρημένης» ἐκδοχῆς τῆς μελέτης. Στὴν τελευταία δευτέρα ἔκδοση τῆς ἰδίας ἐργασίας²⁴, γιὰ τὴν ἀκρίβεια δὲ στὸ δεύτερο μέρος τοῦ μελετήματος, ὅπου ἐξετάζεται —ὡς συμβολὴ στὴν ἔρευνα γιὰ τὴ χειρονομία— ἡ «ρυθμικὴ» τῶν συγκεκριμένων τραγουδιῶν (μιὰ ἐνδιαφέρουσα ἐνόητα πού, κατὰ τὴν ἀποψή μας, δὲν ἔχει τύχει τῆς δεούσης προσοχῆς στὴ μουσικολογικὴ ἔρευνα), ἀνθολογοῦνται καὶ σχολιάζονται (βάσει τῶν χειρογράφων EBE 965, EBE 2766 καὶ EBE 968²⁵) πολυάριθμες περικοπὲς τῆς ἐν λόγῳ θεωρητικῆς συγγραφῆς²⁶.

22. Βλ. Δέσποινας Β. Μαζαράκη, *Μουσικὴ ἑρμηνεία τῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν τῆς Μοῦνης τῶν Ἰβήρων*. Πρόλογος: *Samuel Baud-Bovy*. Ἐπιλόγος: *Bertrand Bouvier*, Ἀθήνα 1967 [στὸ ἐξῆς: Μαζαράκη (1967)].

23. Βλ. αὐτόθι, σσ. 38-64.

24. Δέσποινας Β. Μαζαράκη, *Μουσικὴ ἑρμηνεία δημοτικῶν τραγουδιῶν ἀπὸ ἀγιορειτικὰ χειρόγραφα*. Β' ἔκδοση ἀναθεωρημένη-βελτιωμένη. Πρόλογος *Samuel Baud-Bovy*, Ἀθήνα 1992 [στὸ ἐξῆς: Μαζαράκη (1992)].

25. Βλ. σχετικῶς αὐτόθι, σ. 99. Ὑπομνησκεται ἰδιαίτερος τὸ γεγονός ὅτι στὴν ἐν λόγῳ μελέτῃ τὰ ἀποσπάσματα τῆς Ἀκριβείας ἐρρνίζονται ἐπιλεκτικῶς ἀπὸ τὰ χειρόγραφα EBE 968, EBE 965 καὶ EBE 2766 (στὴν α' ἔκδοση μόνο ἀπὸ τὰ δύο πρῶτα), διότι στὸν κώδικα EBE 968 ἀπαντᾷ μιὰ «μεταγλωττισμένη» ἐκδοχὴ τοῦ ἐν λόγῳ θεωρητικοῦ κειμένου [βλ. σχετικῶς Ἀκριβεία, σσ. 25-27], μὲ ἀποτέλεσμα οἱ ἐκάστοτε παρατιθέμενες περικοπὲς νὰ ἐμφανίζονται ἀναμὶξ κατὰ διττὴ ἐκδοχὴ ἤτοι, ἀναλόγως τῆς πηγῆς, ἄλλοτε κατὰ τὸ πρῶτο τυπο κείμενο καὶ ἄλλοτε κατὰ τὴν ἀπλοποιημένη παράφρασή του. [Σημειωτέον ὅτι ὁ γράφων ἐτοιμάζει ἡδὴ πρὸς ἔκδοση τὴν ὡς ἂν «μεταγλωττισμένη» ἐκδοχὴ τῆς θεωρητικῆς συγγραφῆς τῆς Ἀκριβείας· στὰ προλεγόμενα αὐτῆς τῆς ἐκδόσεως τὸ φαινόμενο καθ' ἑαυτὸ σχολιάζεται εἰδικώτερα].

26. Βλ. αὐτόθι, σσ. 101-194. Ὡς ὑπογραμμισθεῖ ἐδῶ ὅτι δι' ἄμφοτέρων τῶν ἐκδόσεων τῆς ἐν λόγῳ μελέτης τῆς Δέσποινας Μαζαράκη, οὐσιαστικῶς μεταβαίνουμε ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο τῆς ἀπλῆς μνείας ἢ τῆς ἐπικλήσεως εὐαρίθμων περικοπῶν τῆς ἐν λόγῳ θεωρητικῆς συγγραφῆς (φαινόμενα, δηλαδὴ, πού ὡς ἐπὶ τὸ πρῶτο ἐπισημνίζονται στίς προμνημονευθεῖσες βιβλιογραφικὲς τῆς Ἀκριβείας ἀναφορὲς [μὲ ἀξιοσημειωτὴ ἐξάιρεση τὰ ἀνωτέρω ἐπισημανθέντα ἄρθρα τοῦ J. - B. Thibaut]) στὸ ἐπίπεδο τῆς πληρεστεράς ἀξιοποιήσεως τοῦ συνόλου σχεδὸν τῶν θεωρητικῶν πληροφοριῶν πού παρέχει τὸ συγκεκριμένο ἐγχειρίδιο· ἄλλωστε, στὴ σ. 39 τῆς α' ἐκδόσεως τῆς μελέτης τῆς ἡ Μαζαράκη διευκρινίζει: «[στὸ] χφ. E. B. 968: ὙΑκριβεία καὶ διδασκαλία τῆς μουσικῆς τέχνης κατ' ἐρωταπόκρισιν τῶν τε τόνων καὶ σημαδιῶν καὶ φωνῶν τῆς παπαδικῆς τέχνης» [...] βασίζονται κατὰ κύριο λόγο οἱ πιὸ κάτω ἐξηγήσεις τῶν σημαδιῶν καὶ τῆς κίνησός τους». Κατ' οὐσίαν, παραπληρωματικῶς τῆς ἐξετάσεως καὶ μεταγραφῆς τῶν ἀγιορειτικῶν δημοτικῶν τραγουδιῶν, ἡ μελέτῃ τῆς Μαζαράκη διαπραγματεύεται τὴν ἐν γένει σηματογραφία τῆς ψαλτικῆς τέχνης [κατὰ τὴν ἐξῆς διάθρωση: σημάδια φωνητικά (σώματα-πνεύματα-οὐδέτερα, ἀνιόντα-κατιόντα, φωνὴ καὶ χειρονομία αὐτῶν),

γ'. Ἡ πρόσφατη κριτική έκδοση

Κατὰ τὸ ἔτος 1998, πλήρες τὸ κείμενο τῆς ἐξεταζομένης πραγματείας ἐξεδόθη σὲ κριτική έκδοση, ὡς ὑπ' ἀριθμὸν IV τόμος τῆς —ὑπὸ τὸν τίτλο *Corpus Scriptorum de Re Musica*— σχετικῆς ἐκδοτικῆς σειρᾶς τῆς Ἀκαδημίας τῆς Βιέννης, μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Δανοῦ μουσικολόγου Bjarne Schartau²⁷. Ἡ ἐν λόγω έκδοση —ὅπως, ἄλλωστε, καὶ τὰ ὁμοειδῆ προγενέστερα δημοσιεύματα τῆς συγκεκριμένης σειρᾶς²⁸ «κοσμεῖται» ἀπὸ ὅλες τὶς ἀπαραίτητες γιὰ κριτική έκδοση κειμένου ἀρετές· κατατοπιστικὲς εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις, τὸ κείμενο τῆς Ἀκριβείας φιλολογικῶς καὶ μουσικολογικῶς ὑπομνηματισμένο, εἰδικώτερο μουσικολογικὸ σχολιασμὸ τῶν ἐπὶ μέρους περικοπῶν τῆς ἐκδιδομένης θεωρητικῆς συγγραφῆς, εὐρετηριακοὺς πίνακες καὶ πανομοιότυπα. Ἐπειδὴ, πάντως, ἀκόμη καὶ γιὰ παρομοίας ἀρτιότητος ἐργασίες, ἡ καλοπροαίρετη ἀσκήση κριτικῆς δὲν ἀποτελεῖ ἄγνωστο φαινόμενο²⁹, ἀλλὰ καὶ μὲ τὴν πεποίθηση ὅτι ἡ διατύ-

ἀργίες, συντομίες καὶ σημάδια ἄφωνα] πρωτολείως, τρόπον τινὰ, κατὰ τὴν α' έκδοση [βάσει κυρίως τῆς Ἀκριβείας καὶ τῶν Ἑρωταποκρίσεων τοῦ ψευδο-Δαμασκηνοῦ] καὶ διευρυμένως κατὰ τὴν β' έκδοση [βάσει κυρίως τῶν θεωρητικῶν συγγραμμάτων τοῦ Ἀγιοπολίτη, τοῦ Γαβριὴλ ἱερομονάχου, τοῦ Κυρίλλου Μαρμαρινοῦ, τοῦ Ἀποστόλου Κώνστα τοῦ Χίου, τῶν Ἑρωταποκρίσεων τοῦ ψευδο-Δαμασκηνοῦ καὶ τῆς Ἀκριβείας]. Ἀμесе, πάντως, εἶναι ἡ διαπίστωση ὅτι σὲ ἀμφότερες τὶς ἐκδόσεις τῆς ἐν λόγω μελέτης ἡ χρῆσις τῆς Ἀκριβείας ὑπερτερεῖ ποσοστιαίως ἔναντι τῶν ἐκ τῶν λοιπῶν θεωρητικῶν κειμένων ἐπικαλουμένων περικοπῶν. Λόγω, ἀκριβῶς, τῆς πληθώρας τῶν παρατιθεμένων ἀποσπασμάτων τῆς Ἀκριβείας, εἰδικώτερη μνεία καὶ ἀκριβῆς ἐπισήμανση αὐτῶν παρέλκει, βεβαίως, ἐδῶ. [Σημειωτέον ὅτι παρόμοια λιπαρὴ «βιβλιογραφικὴ ἀξιοποίηση» τῆς Ἀκριβείας ἐπεχείρησε προσφάτως ὁ ὑποφαινόμενος, στὴν ἀνακοίνωση· «Ἡ θεωρητικὴ σπουδὴ τῆς ψαλτικῆς τέχνης· ἀπόπειρα διαχρονικῆς προσεγγίσεως», *Θεωρία καὶ Πράξις τῆς Ψαλτικῆς Τέχνης. Πρακτικὰ Α' Πανελληνίου Συνεδρίου Ψαλτικῆς Τέχνης* (Ἀθήνα, 3-5 Νοεμβρίου 2000), Ἀθήνα 2001, σσ. 141-167].

27. Βλ. τὴν πλήρη βιβλιογραφικὴ παραπομπὴ ἀνωτέρω, στὴν ὑπόσημείωση 2.

28. Ἡ ὑπὸ ἐξέταση θεωρητικὴ συγγραφὴ ἀποτελεῖ τὸ χρονικῶς τελευταῖο δημοσίευμα τῆς μνημονευμένης ἐκδοτικῆς σειρᾶς· οἱ ὑπόλοιποι τέσσερις σχετικὲς ἐκδόσεις εἶναι, κατὰ σειράν, οἱ ἀκόλουθοι: Christian Hannick und Gerda Wolfram, *Gabriel Hieromonachos. Abhandlung über den Kirchengesang. (Corpus scriptorum de re musica I)*, Wien 1985. Dimitri E. Conomos, *The treatise of Manuel Chrysaphes the lampadarios: On the theory of the art of chanting and on certain erroneous views that some hold about it. (Mount Athos, Iviron Monastery Ms 1120 [July, 1458])*. (*Corpus scriptorum de re musica II*), Wien 1985. Bjarne Schartau, *Hieronymos Tragodistes. Über das erfordernis von schriftzeichen für die musik der griechen. (Corpus scriptorum de re musica III)*, Wien 1990. Gerda Wolfram und Christian Hannick, *Die erotapokriseis des pseudo-Johannes Damaskenos zum Kirchengesang. (Corpus scriptorum de re musica V)*, Wien 1997.

29. Βλ. αἴφνης P. A. Agapitos, «Gabriel Hieromonachos. Abhandlung über den Kirchengesang. Hrsg. von C. Hannick und Gerda Wolfram. [Monumenta Musicae Byzantinae. Corpus scriptorum de re musica, I.] Wien, Verlag der Österreichischen

πωση περαιτέρω προβληματισμών ή η διεξαγωγή έποικοδομητικών συζητήσεων στοιχειοθετούν τον ουσιαστικό στόχο οίασδήποτε έπιστημονικής εκδόσεως, έπιθυμούμε έδω να έπισημάνουμε τὰ έξής:

Διεξερχόμενοι προσεκτικώς τή συγκεκριμένη έκδοση διαπιστώνουμε ότι έλλειπει και άπλή άκόμη μνεία άν μη βασικών τουλάχιστον άξιολογημένων για τήν κριτική έκδοση του έν λόγω κειμένου βιβλιογραφικών άναφορών³⁰. έκ των προμνημονευθεισών, άϊφνης, ξενογλώσσων και έλληνογλώσσων μελετών άποσιωπώνται, παραδόξως, τόσο ή έκτεταμένη χρήση τής 'Ακριβείας από τον J. - B. Thibaut, όσο και ή όμοειδής συμβολή τής Δέσποινας Μαζαράκη, ή όποία, πέρα των άλλων, κομίζει στη χειρόγραφη παράδοση του έγχειριδίου ένα έπιπλέον κώδικα (τόν EBE 2766, του έτους 1734³¹), που έλλειπει από τó κριτικό ύπόμνημα τής έν λόγω εκδόσεως.

Φρονούμε, έπιπροσθέτως, ότι έλλειπτική, ως έπί τó πολύ, κρίνεται άφ' ένός μόν ή γενικότερη θεώρηση τής ιδιότυπης φιλοσοφίας του έν λόγω κειμένου, άφ' έτέρου δέ ή ειδικότερη κατανόηση και ουσιαστική άξιολόγηση των θεολογικών και λοιπών έσχατολογικών άναγωγών, που βρίθουν στη συγκεκριμένη θεωρητική συγγραφή. 'Ο έξονομασθείς έπιμελητής, παρά τις φιλότιμες άπόπειρες που καταβάλλει (έπιμαρτυρούνται από τον ίκανοποιητικό «θεολογικό ύπομνηματισμό» του κειμένου), παρανοεί ένίστε πολύ γνωστά εκκλησιαστικά κείμενα, ένω άλλοτε ύπολανθάνουσες θεολογικές και ύμνογραφικές άναφορές διαλανθάνουν όντως τής προσοχής και τής προσηκούσης έπισημάνσεως. Για παράδειγμα, ως έπίλογος τής όλης πραγματείας τίθεται τó άκόλουθο κείμενο: «Ταῖς τής γοργοπηκούς δεσποίνης ήμῶν Θεοτόκου πρεσβείαις, δέσποτα Θεέ, παντοκράτορ, και πάντων σου τῶν άγίων, δώρησαι ήμῖν γρήγορον νοῦν, σώφρονα λογισμόν, καρδίαν νήφουσαν, ύπνον, ίνα δοξάζωμεν τó πάντιμον και μεγαλοπρεπές όνομά σου, του πατρός και του υίου και του άγίου πνεύματος· νῦν και άεί και είς τους αἰῶνας τῶν αἰώνων. άμήν»³². Πρόκειται για μιá συνήθη —σέ εκκλησιαστικού, τουλάχιστον, χαρακτήρος κείμενα— καταληκτήρια άποστροφή, όπου, όμως, ό έπιμελητής δέν άναγνωρίζει τó παρατιθέμενο άπόσπασμα τής εύχης του 'Αποδείπνου³³, με συνέπεια ή συλλογιστική του βάσανος να περιορί-

Akademie der Wissenschaften 1985. 157 S.; 3 Taf. *The treatise of Manuel Chrysaphes the Lampadarios*. Ed. by D. E. Conomos. [Monumenta Musicae Byzantinae. Corpus scriptorum de re musica, 2.] Wien, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 1985. 119 S., *Byzantinische Zeitschrift* 82 (1989), pp. 272-276.

30. Βλ. κυρίως 'Ακριβεία, σσ. 15-38 και 143-160, στα προλεγόμενα και στα σχόλια, άντιστοίχως, τής εκδόσεως.

31. Βλ. Μαζαράκη (1992), σ. 99.

32. 'Ακριβεία, σ. 138, στ. 1039-1043.

33. Πρόκειται για τήν εύχή «εις τόν Κύριον ήμῶν 'Ιησοῦν Χριστόν» 'Αντίχου Μονα-

ζεταί σὲ φιλολογικῆς φύσεως ἐρωτήματα καὶ σχολιασμούς³⁴. Ἐνδεικτικῶς μνημονεύουμε, ἐπίσης, τὴν ἀκόλουθη περικοπὴ τῆς Ἀκριβείας, ὅπου ὁ λόγος περὶ τῆς γνωστῆς συμπλοκῆς ὀλίγου καὶ κεντήματος γιὰ τὸν σχηματισμὸ ἀναβάσεως δύο φωνῶν: «Καὶ ὁ μαθητὴς· καὶ πῶς ὅτε μὲν κεῖται τὸ κέντημα ἔμπροσθεν τοῦ ὀλίγου, ὑποτάσσει· ὅτε δὲ κεῖται ἐπάνω τοῦ ὀλίγου, οὐχ ὑποτάσσει; Καὶ ὁ διδάσκαλος· αἱ φωναὶ ἐν κινήσει εἰσίν, ὥσπερ τις ποταμὸς ῥέων· ὥσπερ οὖν ἐὰν ἔμπροσθεν τοῦ ῥέοντος ὕδατος ἂν τιθῇσιν τις φραγμὸν, ἀνακόπεται αὐτὸ τῆς εἰς τὸ ἔμπροσθεν ὁρμῆς· ἐὰν δὲ ἐπάνω τοῦ ὕδατος ἐπιθῇ τι σκεῦος, οὐ καλύει αὐτὸ τῆς κινήσεως, ἀλλὰ κάκεινο συγκινεῖται αὐτῷ. οὕτως καὶ τὸ κέντημα, ὅτε μὲν κεῖται ἔμπροσθεν τοῦ ὀλίγου, ἀναχατίζει τὴν αὐτοῦ φωνήν· ὅτε δὲ κεῖται ἐπάνω αὐτοῦ, οὐ καλύει αὐτὸ τὴν οἰκείαν ἔχειν φωνήν. ὁμοίως καὶ ἡ ὀξεῖα καὶ ἡ πετασθή»³⁵. Εἶναι, νομίζουμε, προφανὲς ὅτι ἡ ἐπιλογὴ ἐν προκειμένῳ τοῦ ῥήματος «ἀναχατίζει» δὲν στερεῖται θεολογικῆς προοπτικῆς· καθ' ἡμᾶς, πρόκειται γιὰ ἔμμεση παραπομπὴ στὴ σχετικὴ ὑμονογραφία τῆς μεγάλης ἐορτῆς τῶν Θεοφανείων³⁶, συνειρμικῶς ἀναδυομένης στὴ συγκεκριμένη πλοκὴ τοῦ λόγου, ὅπου ἡ ὅλη κίνησις τῶν φωνῶν οἰασθήποτε μελωδίας τῆς ψαλτικῆς τέχνης προσομοιάζεται, ὡς πρὸς ἄλλον Ἰορδάνη, πρὸς «ποταμὸν ῥέοντα».

Παρόμοιες παρατηρήσεις ἐπιδέχονται εὐάριθμα ἀκόμη σημεῖα τῆς παρούσης θεωρητικῆς συγγραφῆς³⁷· σπεύδουμε, βεβαίως, νὰ ἀποφύγουμε κατηγορη-

χοῦ καὶ Πανδέκτου, «Καὶ δὸς ἡμῖν, Δέσποτα, πρὸς ὕπνον ἀπιούσιν...», τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα τῆς ὁποίας [: «Καὶ δώρησαι ἡμῖν, ὁ Θεός, γρήγορον νοῦν, σώφρονα λογισμὸν, καρδίαν νήφουσαν, ὕπνον ἐλαφρόν, καὶ πάσης σατανικῆς φαντασίας ἀπηλλαγμένον»] (βλ. αἴφνης· Ὡρολόγιον τὸ Μέγα [...], Ἀθῆναι α' φθδ', σ. 448)] μεταφέρεται, βεβαίως, ἐδῶ ἐλλιπῶς.

34. Βλ. σχετικῶς Ἀκριβεῖα, σσ. 159-160.

35. Ἀκριβεῖα, σ. 70, στ. 270-279.

36. Βλ. αἴφνης τὸ δοξαστικὸ τῆς Σ' Ὑμνος τῶν Θεοφανείων, «Τί ἀναχατίζεις σου τὰ ὕδατα, ὦ Ἰορδάνη;», στὴν κατὰ τὴν πέμπτη τοῦ μηνὸς Ἰανουαρίου ἀκολουθία τῶν Μεγάλων Ὡρῶν.

37. Μνημονεύουμε χαρακτηριστικῶς τὶς ἀκόλουθες δύο περικοπές, ὅπου ὁ ὑποτιθέμενος μαθητὴς φέρεται νὰ χρησιμοποιεῖ αὐθορμήτως τοὺς —σφῶς διακρινομένους γιὰ τὴν «ἐκκλησιαστικὴν τους χροιά»— ὅρους «λογισμὸς» καὶ «διάκρισις» [γιὰ τοὺς ὁποίους, σημειωτέον, ὁ ἐπιμελητὴς τῆς ἐκδόσεως ἐκφράζει στὰ σχόλια τὴν ἀπορία του (βλ. Ἀκριβεῖα, σσ. 154 καὶ 157)]: «... ἐναπελὲσθη δὲ πάλιν ἐν ἐρώτημα καὶ μόνον περὶ τῶν δύο κεντημάτων. ἔρχεται γὰρ μοι ἐπὶ νοῦν λογισμὸς· ὅτι οὐκ ὀφείλουσιν ἔχειν τέσσαρας φωνὰς ἐν τῷ ἅμᾳ· οὐδὲ πάλιν τρεῖς ὁμοῦ, οὐδὲ δύο, οὐδὲ μίαν· εἰ μὴ ἔχειν ἑκάτερον δύο φωνὰς ὡς εἶχε πρῶτον» (Ἀκριβεῖα, σ. 86, στ. 474-478)· «... εἰς τὴν διάκρισίν μου, διδάσκαλε, ἁδικόν ἐστι τοῦτο. οἱ γὰρ ἀπόστροφοι, εἰ καὶ ἐκέρδησαν τὴν ἀργίαν, ἀλλὰ πάλιν ἔχουσιν φωνήν καὶ τὴν χειρονομίαν αὐτῶν τὴν πρώτην. πῶς δὲ καταφρονούμεν τῶν δύο ὀξεϊῶν, ἤγουν τῆς διπλῆς, ἵνα μὴ ἔχη φωνήν, ὥσπερ καὶ οἱ δύο ἀπόστροφοι; ὅτι καὶ αὐτοὶ ἐν σώμα ἐγένοντο» (Ἀκριβεῖα, σ. 104, στ. 721-725). Κατὰ τὸν σχολιασμὸ, ἐπιπροσθέτως, τοῦ σείσματος, γιὰ τὴν κατανόησιν τῆς υποστατικῆς χρήσεως τοῦ σημαδίου τῆς ὑποροφῆς, δίκην ἄλλης «μελικῆς ὑπογεγραμμένης», ἐπιστρατεύεται ὡς παράδειγμα ἡ συνήθης ἀρκτική φράσις τῶν εὐαγγελικῶν ἀναγνωσμάτων:

ματικῶς οἰονδήποτε ἀπόλυτο ἰσχυρισμὸ ὅτι ὁμοειδεῖς ἑλλείψεις, παρερμηνεῖς ἢ παρανοήσεις δὲν ἀπαντοῦν καὶ στὴν περὶ τοῦ συγκεκριμένου κειμένου ὑφιστάμενη ἐλληνογλώσση βιβλιογραφία (ὅπως, γιὰ παράδειγμα, σὲ ὀρισμένα σχετικὰ σχόλια τῆς Δέσποινας Μαζαράκη³⁸, ἀλλὰ ἐνδεχομένως καὶ σὲ ἀντίστοιχες παρατηρήσεις τοῦ γράφοντος). Εὐκαίρως δὲ ὑπενθυμίζουμε ἐδῶ παλαιότερη πρόταση τοῦ καθηγητοῦ Γρηγορίου Θ. Στάθη (ποῦ, δυστυχῶς, δὲν ἐτηρήθη) γιὰ ἔκδοση τοῦ συνόλου τῶν μεταβυζαντινῶν θεωρητικῶν κειμένων, τὰ ὅποια κυρίως «ἀρέσκονται» σὲ ὁμοειδεῖς συμβολισμοὺς καὶ ἀλληγορικὴ ἐν γένει προσέγγιση τῆς θεωρίας τῆς ψαλτικῆς, ἀπὸ τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν μὲ τὴν ἐπιμέλεια Ἑλλήνων ἐπιστημόνων³⁹. Ἡ τελευταία παρατήρηση οὐδόλως ἐνέχει σπέρμα σωβινισμοῦ ἢ οἰονδήποτε ἄλλου «ἐθνικοθηρησκευτικοῦ ρατσισμοῦ»· σημειώνεται ἀπλῶς μὲ τὴν πεποίθηση ὅτι ἡ ὑπὸ τὸ πρῆσμα τοῦ Ὁρθοδόξου Ἑλληνοθεωρησι παρομοίων κειμένων διευκολύνει τὰ μάλα τὴν κατανόηση καὶ οὐσιαστικὴ ἐρμηνεία τους.

«... ἡ οὖν ὑπορροή ἔχει φωνὰς δύο, ὅπου δ' ἂν τεθῇ. ἐν τῷ σείσματι δὲ φωνὰς οὐκ ἔχει, ἀλλὰ προσλαμβάνει αὕτη τὸ πιάσμα, ἵνα ἐναλλαγὴν τινα τῆς χειρονομίας ποιήσῃ· εἶπω δὴ καὶ τοῦ μέλους, εἰ γὰρ οὐκ ἦν ὑπορροή, ἔμελλε χειρονομηθῆναι πιάσμα· ἵνα δὲ ὑποσείσῃ τὴν χεῖρα καὶ ὑπορριπίσῃ, ἐτέθη ὡς προσγεγραμμένη ἐν τοῖς γράμμασιν· οἶον... **τῷ καιρῷ ἔκεινῳ**», προσγράφω ὑποκάτω ἰῶτα· καὶ τὸ μὲν ὠ ἐκφωνῶ, τὸ δὲ ἰῶτα οὐκ ἐκφωνῶ, διὰ τὸ ἐπονομάζεσθαι ταῦτα προσγεγραμμένην. οὕτω (δὲ) καὶ ἐπὶ τῶν δύο βαρειῶν ἐτέθη ὑπορροή ὡς προσγεγραμμένη, καὶ διὰ τοῦτο οὐκ ἐκφωνεῖται· τοιαύτην αἰτίαν προσλαμβάνουσιν εἰς τὸ σείσμα» (Ἀκριβεία, σ. 130, στ. 952-960 [ἡ παρούσα παρατήρηση ἰσχύει ἐδῶ συνεκδοχικῶς, δοθέντος ὅτι ἡ ὡς ἄνω περικοπὴ ἀποτελεῖ δάνειο τοῦ συντάκτου τῆς Ἀκριβείας ἀπὸ τὴν ὁμοειδῆ θεωρητικὴν συγγραφὴν τοῦ ψευδο-Δαμασκηνοῦ (βλ. στὴν προμνημονευθεῖσα ἔκδοση τῶν Gerda Wolfram - Christian Hannick, σ. 42, στ. 180-190)]. Κατὰ τὴν αἰτιολόγηση, τέλος, τῆς «ἀδυναμίας» τοῦ Ἰσοῦ νὰ ὑποτάξῃ καὶ ἀφωνήσῃ τὸ ὀλίγον εἶναι προφανές ὅτι στὸν νοῦ τοῦ συντάκτου τῆς Ἀκριβείας ὑπολανθάνει τὸ χωρίο· «ὁ Θεὸς ὑπερφάνοις ἀντιτάσσεται, ταπεινοῖς δὲ δίδωσι χάριν» (βλ. πρωτογενῶς Παρ. γ', 34 καὶ ἀκολουθῶς Ἰακ. δ', 6 καὶ Α' Πετρ. ε', 5): «Καὶ ὁ μαθητής· καὶ πῶς βασιλεῦει καὶ ἀφωνεῖ τὰ φωνήεντα, ἥρουν τὴν ὀξεῖαν, τὴν πετασθὴν, καὶ τὸ κοῦφισμα, τὸ δὲ ὀλίγον οὐ δύναται ἀφωνεῖν· Καὶ ὁ διδάσκαλος· ὅτι τὸ ὀλίγον ἐξ αὐτοῦ ἐστίν ὡς προείπομεν· τὸ γὰρ ἴσον στιγμὴ ἐστὶ καὶ σύρμα, ἥρουν ἀπὸ τῆς στιγμῆς ἔσυρε τὸν κάλαμον ὀλίγον, καὶ ἐγένετο ἴσον· καὶ ὁ βασιλεὺς τὸν λαὸν ὑποτάσσει, καὶ οὐχ ἑαυτόν. οὕτως οὖν καὶ τὸ ἴσον τὰ ἄλλα σημάδια ὑποτάσσει, καὶ οὐχ ἑαυτό· τουτέστι καὶ οὐχὶ τὸ ὀλίγον. καὶ δι' ἄλλον τρόπον οὐχ ὑποτάσσει τὸ ὀλίγον, ὅτι ταπεινὸν σημάδιόν ἐστίν. **ὁ γὰρ βασιλεὺς τοὺς ὑπερφάνους ὑποτάσσει καὶ οὐχὶ τοὺς ταπεινοὺς**, ἥρουν τὸ ἴσον, τὴν ὀξεῖαν καὶ τὴν πετασθὴν ἀφωνεῖ, καὶ οὐχὶ τὸ ὀλίγον» (Ἀκριβεία, σ. 46, στ. 68-76).

38. Βλ. ἐνδεικτικῶς Μαζαράκη (1992), σσ. 97-98, 108, 118.

39. Βλ. Γρ. Θ. Στάθη, «Ἐκδοση μεταβυζαντινῶν θεωρητικῶν συγγραφῶν γιὰ τὴν ψαλτικὴν τέχνη, βυζαντινὴ καὶ μεταβυζαντινὴ», «... τιμὴ πρὸς τὸν διδασκαλον...». Ἐκφράση ἀγάτης στὸ πρόσωπο τοῦ καθηγητοῦ Γρηγορίου Θ. Στάθη. Ἀφιέρωμα στὰ ἐξηντάρχρονα τῆς ἡλικίας καὶ στὰ τριαντάρχρονα τῆς ἐπιστημονικῆς καὶ καλλιτεχνικῆς προσφοράς του, Ἀθῆνα 2001, σσ. 740-742. Πρβλ. τοῦ ἰδίου, Ἡ ἐξήγηση τῆς ψαλτικῆς τέχνης, μὲ πρόταξη τοῦ χρονικοῦ (Τὰ περὶ τὴν Βυζαντινὴν μουσικὴν εἰς τὸ ΙΖ' Διεθνὲς Συνέδριον Βυζαντινῶν Σπουδῶν (Οὐάσιγκτον, 3-8 Αὐγούστου 1986)), Ἀθῆνα 1987, σ. 37, ὑπόσημ. 41.

δ'. Πρωτογενής «θεολογική θεώρηση» τῆς συγγραφῆς

Στὴν προκειμένη περίπτωση εὐρισκόμεθα σαφῶς ἐνώπιον μιᾶς «ἐπαμφοτερίζουσας» συγγραφῆς· τὸ κείμενο, κρινόμενο μὲ αὐστηρὰ ἐκαστέρωθεν κριτήρια παρουσιάζει προβλήματα καὶ ἐλλείψεις, τὰ ὅποια, βεβαίως, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ἐπισημανθοῦν ἐδῶ. Ἀλλωστε, τὸ ζητούμενον ἐν προκειμένῳ ἐπικεντρώνεται στὴν ἀνίχνευση τῶν αἰτίων μίξεως ὀρθοδόξου δόγματος πρὸς μουσικὴ θεωρία, ἢ ἄλλως στὴν ἐρμηνεία τῆς τακτικῆς διατυπώσεως μουσικολογικῶν ἐννοιῶν διὰ θεολογικοῦ λόγου. Καὶ πρέπει, βεβαίως, νὰ σημειωθεῖ ὅτι ἡ συγκεκριμένη τακτικὴ δὲν εἶναι ἄγνωστη σὲ ὁμοειδῆ —μεταβυζαντινὰ κυρίως— θεωρητικὰ κείμενα τῆς ψαλτικῆς τέχνης⁴⁰, ἀναμφιβόλως ὅμως στὴν παρούσα πρα-

40. Ὡς μνημονευοῦν κυρίως ἐδῶ δύο —ἐνα ἀρχαιότερο καὶ ἓνα νεώτερο— θεωρητικὰ ἐγχειρίδια, ἀπολύτως ἐνδεικτικὰ αὐτῆς τῆς τάσεως· τὸ ὑπὸ τὸν τίτλο· «Ἀρχὴ σὺν Θεῷ τῶν σημαδιῶν ἐρμηνευομένων καθ' ἕκαστον» τοῦ Μιχαὴλ Βλεμμύδου, καθὼς καὶ οἱ προμνημονευθεῖσες Ἑρωταποκρίσεις τοῦ ψευδο-Δαμασκηνοῦ. [Ἡ ἡμιτελὴς σωζομένη θεωρητικὴ συγγραφή Μιχαὴλ τοῦ Βλεμμύδου ἔχει ἤδη δημοσιευθεῖ ἀρκετὲς φορές, τελευταίως δὲ παρεδόθη σὲ κριτικῶς ἐπεξεργασμένη μορφή ἀπὸ τὸν Εὐγένιο Βλαδιμήροβιτς Γκέρτσμαν, *Τὸ θεωρητικὸν τῆς Πετροπόλεως*, ὁ.π., σσ. 357-360, μὲ τὸ ἴδιο κείμενο ρωσιστὶ καὶ ἀγγλιστὶ μεταφρασμένο στὶς σσ. 361-363 καὶ 373-375 καὶ δίγλωσσες, ὁμοίως, εἰσαγωγικὲς παρατηρήσεις καὶ σχόλια στὶς σσ. 317-356 καὶ 364-372, 376-384 ἀντιστοίχως (αὐτόθι, μνεία καὶ τῶν προγενεστέρων ἐκδόσεων τῆς ἰδίας συγγραφῆς, ἀπὸ τοὺς P. Uspenskij, V. Benesovic, L. Tardo. Περβλ. καὶ Εὐγενίου Γκέρτσμαν, *Τὰ ἑλληνικὰ μουσικὰ χειρόγραφα τῆς Πετροπόλεως. Κατάλογος*, τόμος Β' [...], ὁ.π., σσ. 43-44. Ὅρισμένες ἀπὸ τὶς θεολογικοὺς χαρακτηριστοὺς χειρονομικὰς παρατηρήσεις τοῦ ἐν λόγῳ κειμένου ἐνσωματώνει, ἐπίσης, ὁ ἐκ Μαδύτων Χρυσάνθος στὶς οἰκείες παραγράφους (ὑπ' ἀριθμὸν 208-216) τοῦ *Θεωρητικοῦ Μεγάλου τῆς Μουσικῆς* [...], ὁ.π., σσ. 91-93). Γιὰ τὶς —πολυεκδεδομένες ἐπίσης— Ἑρωταποκρίσεις τοῦ ψευδο-Δαμασκηνοῦ παραπέμπουμε στὴν πολλὰκις ἤδη ἀνωτέρω ἐπισημανθεῖσα πρόσφατη κριτικὴ ἐκδοσὴ Gerda Wolfram and Christian Hannick, *Die erotapokriseis des pseudo-Johannes Damaskenos zum Kirchengesang. (Corpus scriptorum de re musica V)*, Wien 1997]. Πρὸς ἐπίρρωση δὲ τῆς ἀνωτέρω διαπιστώσεως ἀρκεῖ, ἴσως, νὰ ἀποσπᾶσουμε ἐδῶ τὴν ἀκόλουθη περικοπὴ ἀπὸ τὴν τελευταία θεωρητικὴ συγγραφή [Ἑρωταποκρίσεις, σσ. 36-38, στ. 99-124]· στὸ συγκεκριμένο ἀπόσπασμα ἀναγνωρίζονται μὲν εὐθὺς καὶ εὐχερῶς ὡς πρωτογενεῖς πηγὲς σχετικοὶ λόγοι Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου («Εἰς τὸν ΜΑ' ψαλμόν», *P.G.* 55, 156-157) καὶ Βασιλίου Καισαρείας («Ὁμιλία εἰς τὸν πρῶτον ψαλμόν», *P.G.* 29, 212Α καὶ 213Α), ὁ ἄδελος ὅμως συντάκτης τῶν Ἑρωταποκρίσεων φαίνεται μᾶλλον νὰ ἐξαρτᾶται εἰδικώτερα ἀπὸ τὴ «Συναγωγὴ ἐξηγήσεων ἀπὸ διαφόρων ἀγίων πατέρων καὶ διδασκάλων εἰς τὴν βίβλον τῶν ψαλμῶν, συλλεγείσα παρὰ τοῦ ἱερωτάτου μητροπολίτου Ἡρακλείας κυρίου Νικήτα τοῦ τῶν Σεργῶν» (*P.G.* 69, 709B-712Α), τὸ κείμενο τῆς ὁποίας ἀκολουθεῖ, σχεδὸν ἐπὶ λέξει, ὅπως ἐμφαίνεται στὸν κατωτέρω παράλληλο πίνακα:

«Συναγωγὴ» Νικήτα Ἡρακλείας

Μετ' ὧδης δὲ αὕτη ἡ προφητεία λέγεται, ἵνα ἕκαστος καὶ τέρπη τὴν ψυχὴν ἄδων, καὶ υποκλέπτῃ τὸν ἐκ τῆς ἀναγνώσεως πόνον.

Ἑρωταποκρίσεις ψευδο-Δαμασκηνοῦ

Ἐνταῦθα γενόμενοι, ἐξετάσωμεν ἀκριβῶς, τί βούλεται τὸ μετ' ἡμῶν καὶ μέλους ψάλλειν ἡμᾶς, ἵνα ἕκαστος ἡμῶν καὶ τέρπη

γματεία ἀφ' ἑνὸς μὲν παρουσιάζεται σὲ ἀξιοσημείωτο εὖρος, ἀφ' ἑτέρου δὲ χαρακτηρίζεται ἀπὸ μιᾶν ἐνδιαφέρουσα πρωτοτυπία σκέψεως, στοιχεῖα τοῦ ἀναδεικνύουν ἰδιαιτέρως καὶ τελικῶς διακρίνουν τὸ παρὸν κείμενο τῶν ἄλλων.

Ἄς στρέψουμε λίγο τὸν νοῦ στὸν ἀδήλο θεωρητικογράφο τῆς Ἀκριβείας· τὸν φανταζόμαστε ὡς φιλακόλουθο ἱερομόναχο, νὰ μετέχει ἐνεργῶς στὶς νυχθημέρες ἀκολουθίες τῆς Ἐκκλησίας· τὸν φανταζόμαστε ὡς φιλομαθῆ ὀρθόδοξο χριστιανὸ στὸ προσωπικὸ του σπουδαστήριο, νὰ ἀναγινώσκει ἀκαταπαύστως τὴν Ἁγία Γραφή⁴¹, νὰ μελετᾷ τοὺς πατέρες, Γρηγόριο τὸν Θεολόγο⁴² καὶ

Ἐπειδὴ γὰρ εἶδεν ὁ Θεὸς πολλοὺς τῶν ἀνθρώπων ῥαθυμότερους ὄντας καὶ πρὸς τὴν τῶν πνευματικῶν ἀνάγνωσιν δυσχερῶς ἔχοντας, καὶ τὸν ἐκείθεν οὐχ ἡδέως ὑπομένοντας κάματον, ποθεινότερον τὸν πόνον ποιῆσαι βουλόμενος, καὶ τοῦ καμάτου ὑποτεμεσθαι τὴν αἴσθησιν, τὴν τοῦ μακαρίου Δαβὶδ ἐκίνησε γλῶσσαν μελωδίαν ἀναμίζει τῇ προφητείᾳ, ἵνα τῷ ῥυθμῷ τοῦ μέλους ψυχαγωγούμενοι, μετὰ πολλῆς τῆς προθυμίας τοὺς ἱεροὺς αὐτῷ ἀναπέμψωμεν ὕμνους. Οὕτω γὰρ ἡ φύσις ἡμῶν πρὸς τὰ ἄσματα καὶ τὰ μέλη οἰκείως ἔχει, ὥς καὶ τὰ ὑπομάζια κλανθυριζόμενα οὕτω κατακοιμίζεσθαι καὶ γυναικες δὲ ἰστουργοῦσαι, καὶ ὀδοιπόροι καὶ ναῦται, τῷ ἄσματι τὸν ἐκ τῶν ἔργων πόνον παραμυθούνται· ὥς τῆς ψυχῆς, εἰ μέλους ἀκούσκει καὶ ᾄδῃς, ῥᾶον ἅπαντα ἐνεγκεῖν δυναμένης τὰ ὀχληρὰ καὶ ἐπίπονα. Ἐπεὶ οὖν ἡ ψυχὴ ἡμῶν οἰκείως ἔχει πρὸς τοῦτο τὸ εἶδος τῆς τέρψεως, ἵνα μὴ πορνικὰ ἄσματα οἱ δαίμονες εἰσάγοντες ἅπαντα ἐνεγκεῖν δυναμίσαι τοὺς ψαλμοὺς αὐτοῖς ἐπετείσκειν ὁ Θεός, ὥστε ὁμοῦ τὸ πρᾶγμα καὶ ἡδονὴν καὶ ὠφέλειαν εἶναι, τοῦ ἁγίου Πνεύματος τῇ τοιαύτῃ ψαλλοσῇ ψυχῇ ταχέως ἐφιπταμένον [...] Διὰ τοῦτο τὰ ἐναρμόνια ταῦτα μέλη τῶν ψαλμῶν ἐπινενόηται, ἵνα οἱ παῖδες τὴν ἡλικίαν, ἣ καὶ ὅλως νεαροὶ τὸ ἥθος, τῷ μὲν δοκεῖν μελωδῶσι, τῇ ἀληθείᾳ δὲ τὰς ψυχὰς ἐκπαιδεύωνται. Ὡς τῆς σοφῆς ἐπινοίας τοῦ διδασκάλου, ὁμοῦ τε ᾄδεν ἡμᾶς καὶ τὰ λυσitelῆ μαυθάνει μηχανωμένον! Ὅθεν καὶ μᾶλλον ἐντυπῶνται ταῖς ψυχαῖς τὰ διδάγματα· βίαιον γὰρ μάθημα οὐ πέφικεν παραμένει· τὸ δὲ μετὰ τέρψεως καὶ χάριτος εἰσδιδόμενον, μονιμώτερον πως ταῖς ψυχαῖς ἡμῶν ἐνίσχυνει. Ἡ μὲν οὖν πρόχειρος αἰτία, καθ' ἣν ἐν ἡδονῇ τὴν ἐν τοῖς ψαλμοῖς μελέτην ποιούμεθα, αὕτη ἐστί, τὸ μελωδεῖν φημι τὰ ῥήματα.

41. Οἱ, ἐμφανεῖς τοῦλάχιστον, διάσπαρτες στὸ κείμενο τῆς Ἀκριβείας, σχετικὲς ἀναφορὲς πρὸς Παλαιδιαθηκικά καὶ Καινοδιαθηκικά χωρία (πίνακα τῶν ὁρίων βλ. στή σ. 184 τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως) ἐπιμαρτυροῦν, βεβαίως, τὴν ἐκ μέρους τοῦ ἀδελφοῦ συντάκτου εἰσαγωγή τῆς Ἁγίας Γραφῆς.

τὴν ψυχὴν ψάλλον καὶ ὑποκλέπτη ᾄδων τὸν ἐκ τῆς ἀναγνώσεως πόνον. Ἐπειδὴ γὰρ οἶδεν ὁ Θεὸς πολλοὺς τῶν ἀνθρώπων ῥαθυμότερους ὄντας καὶ πρὸς τὴν τῶν πνευματικῶν ἀνάγνωσιν δυσχερῶς ἔχοντας· καὶ τὸν ἐκείθεν οὐχ ἡδέως κάματον δεχόμενοι, ποθεινότερους ὄντας πόνους ποιῆσαι βουλόμενος καὶ τὸν κάματον ὑποτεμεσθαι, τὴν τοῦ μακαρίου Δαβὶδ ἐκίνησε γλῶτταν μελωδίαν ἀναμίζει τῇ προφητείᾳ, ὥς ἵνα ῥυθμῷ τοῦ μέλους ψυχαγωγούμενοι μετὰ πολλῆς τέρψεως τοὺς ἱεροὺς ἀναπέμψωμεν ὕμνους. Οὕτω γὰρ ἡ φύσις ἡμῶν πρὸς τὰ ἄσματα καὶ τὰ μέλη οἰκείως ἔχει, ὥς καὶ τὰ ὑπομάζια βρέφη κλανθυριζόμενα οὕτω καὶ κατακοιμίζεσθαι. Καὶ γυναῖκες ἰστουργοῦσαι, καὶ γηπόροι καὶ ὀδοιπόροι τὰ ἄσματα τῶν ἔργων καὶ τὸν πόνον παραμυθούνται, ὥς τῆς ψυχῆς τοῦ μέλους ἀκουούσης ὅσον ἅπαντα ἐνεγκεῖν δυναμένης τὰ ὀχληρὰ καὶ ἐπίπονα. Καὶ ἐπεὶ ἡ ψυχὴ ἡμῶν οἰκείως ἔχει πρὸς ταῦτα ἀνέσεως, ἵνα μὴ πορνικὰ ἄσματα οἱ δαίμονες εἰσάγοντες ἅπαντας ἀναστρέφουσι τῆς ὀρθότητος τοῦ ψαλμοῦ, ἀπετείσκειν ὁ Θεὸς τούτων τῇ γλυκύτητι, ὥστε ὁμοῦ τὸ πρᾶγμα καὶ ἡδονὴν φέροι καὶ ὠφέλειαν παρέχειν τοῖς τὰ τοιαῦτα ψάλλουσιν. Καὶ ἄλλως· διὰ τοῦτο τὰ ἐναρμόνια ταῦτα μέλη τῶν ψαλμῶν ἡμῖν ἐπινενόηται, ἵν' οἱ παῖδες τῇ ἡλικίᾳ ἀκμαζόντες καὶ ὅλως τῶν νέων σφριγόντες τῷ μὲν δοκεῖν μελωδεῖν τῇ ἀληθείᾳ δὲ τὰς ψυχὰς ἐκπαιδεύωνται. Ὡς τῆς σοφῆς ἐπινοίας τοῦ διδασκάλου, ὁμοῦ τε ᾄδεν ἡμᾶς καὶ τὰ λυσitelῆ μαυθάνει μηχανωμένον· ὅθεν καὶ μᾶλλον ἐντυπῶνται ταῖς ψυχαῖς τὰ διδάγματα. βίαιον γὰρ μάθημα παραμένει οὐ πέφικεν. Τὸ δὲ μετὰ τέρψεως καὶ χαρᾶς ἀδόμενον μέλος μονιμώτερον ἡμῶν τοῖς σώμασι καὶ ταῖς ψυχαῖς ἐνίσχυνει καὶ αὐξάνει. Καὶ ἡ μὲν πρόχειρος αἰτία καθ' ἣν μεθ' ἡδονῆς τὴν ἐν τοῖς ψαλμοῖς μελέτην ποιούμεθα, αὕτη ἐστί.

ιδιαιτέρως Ἰωάννη τὸν Δαμασκηνό, στὴν ἡγιασμένη φυσιογνωμία τοῦ ὁποῖου σπουδαία συμβολὴ σὲ θεωρητικὰ καὶ πρακτικὰ ζητήματα ψαλτικῆς τέχνης ἀπέδωσε — ἔστω καὶ ψευδεπιγράφως — ἡ παράδοση τῆς ἐκκλησίας μας⁴³. τὸν φανταζόμαστε ὡς εὐλαβῆ μουσικοδιδάσκαλο στὸ ἰδιωτικὸ διδασκητήριό του, νὰ μελετᾷ τὸ παλαιὸ Στιχηράρι⁴⁴, νὰ ἐμπνέεται καὶ νὰ κρατᾷ σημειώσεις, ἀποπειρώμενος

42. Ἐπιστημαίνουμε ἐνδεικτικῶς δύο περικοπὲς τῆς Ἀκριβείας, ὅπου ὁ ἐν λόγῳ ἱερός πατὴρ κατονομάζεται συγκεκριμένως. Στὴν πρώτη περικοπὴ [= Ἀκριβεία, σ. 92, στ. 561-563 (: «... ὡς ὁ Θεολόγος ἔφη Γρηγόριος· ἑρῶτον μὲν ἐννοεῖ τὰς ἀγγελικὰς δυνάμεις καὶ οὐρανίους, καὶ τὸ ἐννόημα ἔργον ἦν'...»)] χρησιμοποιοῖται «δανειοληπτικῶς» (δοθέντος ὅτι πρόκειται γιὰ τμῆμα τοῦ αὐτοσυσῶς μεταφερομένου ἀποσπάσματος τῆς Ἐκδόσεως Ἀκριβοῦς τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως) χωρίο ποὺ ἀπαντᾷ στὶς ἀκόλουθες ὁμιλίες Γρηγορίου τοῦ Ναζιανζηνοῦ· «Λόγος ΛΗ'. Εἰς τὰ Θεοφάνια, εἴτουν Γενέθλια τοῦ Σωτῆρος» καί, «Λόγος ΜΕ'. Εἰς τὸ ἅγιον Πάσχα» [: «πρῶτον μὲν ἐννοεῖ τὰς ἀγγελικὰς δυνάμεις καὶ οὐρανίους· καὶ τὸ ἐννόημα ἔργον ἦν» (P.G. 36, 320C καὶ P.G. 36, 629A, ἀντιστοίχως)]. Στῇ δευτέρᾳ περικοπῇ [= Ἀκριβεία, σ. 94, στ. 607-608 (: «... ὡς φησιν Γρηγόριος ὁ Θεολόγος· ὅταν δὲ εἴπω Θεόν, τὸν πατέρα καὶ τὸν υἱὸν καὶ τὸ ἅγιον πνεῦμα λέγω'...»)], ὁ ἀδελφὸς συντάκτης τῶν θεωρητικῶν ἐγχειριδίων ἐπικαλεῖται, ὁμοίως ἕτερο χωρίο τῶν ἀνωτέρω ἐπιστημανθεισῶν ὁμιλιῶν Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου [: «Θεοῦ δὲ ὅταν εἴπω, λέγω Πατρός, καὶ Υἱοῦ, καὶ ἁγίου Πνεύματος» (P.G. 36, 320B καὶ P.G. 36, 628C, ἀντιστοίχως)]. Ἀμφότερες οἱ περικοπὲς δὲν ὑπομνηματίζονται ἀπὸ τὸν ἐπιμελητὴ τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως.

43. Ὑπονοοῦμε, βεβαίως, ἐδῶ τόσο τὸ πολλὰ τοῦ ἀνωτέρω μνημονευθὲν ψευδεπίγραφο θεωρητικὸ ἐγχειρίδιον τῶν Ἐρωταποκρίσεων ὅσο καὶ τὰ ψευδεπιγράφως ἐπίσης ἀποδιδόμενα στὸν Δαμασκηνό Ἰωάννη ποικιλοειδῆ μελοποιήματα τῆς νυχθημέρου ἀκολουθίας, ἥτοι μέλη τοῦ ἐσπερινοῦ (κεκραγάρια κατ' ἤχον [ἢ καὶ συλλήβδην τὸ παλαιὸ Ἀναστασιματάρι]), τοῦ ὁρθρου (ἀσματικὸ τρισάγιο) καὶ τῆς θείας λειτουργίας (ἀλληλουιάριο, χερουβικά [Οἱ τὰ Χερουβὶμ καὶ Νῦν αἱ δυνάμεις], κοινωνικά [Αἰνεῖτε τὸν Κύριον καὶ Γεύσασθε] καὶ ἕνα θεοτοκίον μάθημα), γιὰ νὰ μὴ ἐπεκταθοῦμε σὲ ἄλλα θρυλούμενα ποὺ τὸν φέρουν ὡς ἐπινοητὴ καὶ αὐτῆς ἀκόμη τῆς βυζαντινῆς παρασημαντικῆς. Ἐσκεμμένως ἀποφεύγουμε ἐδῶ τὴν παράθεση εἰδικωτέρων βιβλιογραφικῶν παραπομπῶν ἐπὶ τοῦ μεγάλου αὐτοῦ θέματος τῆς βυζαντινῆς μουσικολογίας, πρᾶγμα ποὺ θὰ μᾶς ὀδηγοῦσε σὲ μακρὸ σχολιασμό, ἀπομακρύνοντάς μας ἀπὸ τὸ ἐν προκειμένῳ ζητούμενο. Σημειώνουμε, πάντως ὅτι ὡς βασικὸς ἐκφραστὴς καὶ κύριος ὑποστηρικτὴς αὐτῆς τῆς ψευδεπιγράφου μουσικῆς δραστηριότητος Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ ἀναγνωρίζεται ἀναντιρρῶτος ὁ Γεώργιος Παπαδόπουλος, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς παρ' ἡμῶν ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς καὶ οἱ ἀπὸ τῶν ἀποστολικῶν χρόνων ἄχρι τῶν ἡμερῶν ἡμῶν ἀκμάσαντες ἐπιφανέστεροι μελωδοί, ὁμογενεῖς, μουσικοὶ καὶ μουσικολόγοι, ἐν Ἀθῆναις 1890, σσ. 154-230. Πρβλ. καὶ τοῦ ἰδίου, Ἱστορικὴ ἐπισκόπησις τῆς βυζαντινῆς ἐκκλησιαστικῆς μουσικῆς ἀπὸ τῶν ἀποστολικῶν χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς (1-1900 μ.Χ.), Ἀθῆναι 1904, σσ. 107-116.

44. Ἐὰν ἐξαίρεσοῦμε τὴν τελευταία «μουσικὴ παραπομπή» τοῦ ἐν λόγῳ ἐγχειριδίου, ὅλα τὰ ὑπόλοιπα μουσικὰ παραδείγματα, διὰ τῶν ὁποίων ὁ ἀδελφὸς συντάκτης τῆς Ἀκριβείας τεκμηριώνει τὸν θεωρητικὸν λόγον του, προέρχονται ἀπὸ τὸ βιβλίον τοῦ Στιχηραρίου. Βλ. πρωτίστως τὶς σχετικὰς ἀναφορὰς στὸ κείμενον τῆς Ἀκριβείας (σ. 52, στ. 111-114, σ. 84, στ. 458-460, σ. 114, στ. 833-835, σ. 116, στ. 855-858, σ. 132, στ. 997-999, σ. 134, στ. 1013-1015, σ. 136, στ. 1022-1023), ἀλλὰ πρβλ. καὶ τὶς ὁμοειδεῖς παρατηρήσεις τοῦ ἐπιμελητοῦ τῆς ἐκδόσεως, Bjarne Schartau (σσ. 18, 20, 147, 149-150, 159, 181-183).

νὰ συμπληρώσει, νὰ διευκρινίσει περαιτέρω ειδικὰ θεωρητικὰ ζητήματα, νὰ παραδώσει τὴν καινοφανῆ εὐφάνταστη προσωπικὴ του ἐρμηνεία σὲ ὀρισμένα ἀδιευκρίνιστα θέματα τῆς θεωρίας τῆς ψαλτικῆς τέχνης. «Ἄλλ' ἡμεῖς μετὰ τῆς βοήθειας τοῦ Θεοῦ ἐρμηνεύσιν μέλλομεν τὰς ὑποθέσεις ταύτας. καὶ μέμνησά μου τῆς ψυχῆς, υἱέ μου, μετὰ τὸν θάνατόν μου. διδάξω σε γὰρ ἅπερ ὀλίγοι γινώσκουσιν»⁴⁵, νοθετεῖ ὁ ἴδιος, μέσῳ τοῦ ὑποτιθεμένου προσώπου τοῦ μαθητοῦ του, τοὺς ἀνὰ τοὺς αἰῶνες ἀναγνώστες τοῦ πονήματός του. «Ἐκδηλῇ εἶναι ἡ ἀγωνία ποὺ τὸν διακατέχει, οἱ μαθητές του νὰ κατανοήσουν δύσληπτα καὶ δυσνόητα συχνὰ θεωρητικὰ δεδομένα τῆς ψαλτικῆς: μιμούμενος δὲ τὴν Κυριακὴ τακτικὴ διδάσκει παραβολικῶς: «... ἐπειδὴ οὐδὲν ἐνόησας τὰς παραβολὰς ἐκείνας, λοιπὸν χρήσεις καὶ ἄλλης παραβολῆς»⁴⁶, λέγει ὁ ἴδιος πρὸς τὸν μαθητὴ του σὲ κάποιο σημεῖο τοῦ ἐγγχειριδίου.

Ποίος λόγος τὸν ὠθεῖ νὰ συσχετίζει τὸ περιεχόμενο τῶν «παραβολῶν» του πρὸς ἀγιογραφικὰ χωρία, ὀρθόδοξες δογματικὲς ἀλήθειες ἢ ἐξειδικευμένες πατερικὲς διδασκαλίαι; Ὅπωςδήποτε ἡ προσωπικὴ του παιδεία, οἱ βαθιεῖς ἐκκλησιαστικὲς καταβολές του, ἡ ὅλη θεολογικὴ προδιάθεσή του, ποὺ κατὰ τὴν διατύπωση, ἀνάπτυξη καὶ ἐρμηνεία μουσικῶν ζητημάτων συνειρμικῶς ἀνασύρει στὸν νοῦ του τὰ ἀντίστοιχα θεολογικὰ δεδομένα: «ἐγὼ γάρ <ὁ ἁμαρτωλὸς> περὶ σημαδίων ἐρμηνεύω· ὅμως ἅπερ ἤκουσα παρὰ τῶν ἁγίων πατέρων ἐρῶ»⁴⁷, διευκρινίζει ὁ ἴδιος. Ὑπ' αὐτὴν τὴν ἔννοια πρέπει, φρονοῦμε, νὰ αἰτιολογηθεῖ τὸ γεγονός τῆς διανθίσεως τοῦ περὶ ψαλτικῆς τέχνης θεωρητικοῦ λόγου του μὲ ἀγιογραφικὰ παράλληλα, φαινόμενο συχνότατο στὸ σύγγραμμά του· ἰδοὺ, γιὰ παράδειγμα, πῶς σχολιάζει τὴν μεταξὺ σημαδίου σώματος καὶ σημαδίου πνεύματος ὕφισταμένη διαφορὰ: «καὶ ἄκουσον πάλιν ἐρμηνείαν περὶ τοῦ πνεύματος· τὸ γὰρ πνεῦμα ἐντιμότερόν ἐστιν τοῦ σώματος, ὅτι τὸ σῶμα διὰ τὸ πνεῦμα ἐγένετο, καὶ οὐχὶ τὸ πνεῦμα διὰ τὸ σῶμα. ὥσπερ καὶ ὁ Θεὸς πρότερον ἐποίησε τὸ σῶμα τοῦ Ἀδὰμ ἐκ τῆς γῆς, ὕστερον δὲ ἔθηκε τὸ πνεῦμα αὐτοῦ εἰς τὸ σῶμα· οὕτως οὖν καὶ ὁ ποιήσας τὰ σημάδια πρότερον ἐποίησε τὰ σώματα, ὕστερον δὲ τὰ πνεύματα»⁴⁸. Ὁμοιοτρόπως, πάλι, σχολιάζει τὴν πολυειδῆ ἐνέργεια τοῦ χορεύματος, ὅπου ἐπικαλεῖται τὸν προφήτη Ἡσαΐα: «τὸ μὲν χόρευμα γίνεται καὶ ἀπὸ ἐνὸς ἀνθρώπου καὶ ἀπὸ πολλῶν, ὁ δὲ χορὸς δηλοῖ περὶ συνάξεως. τὸ μὲν ὄνομα ἐνικῶς, ἡ δ' ἐνέργεια πληθυντικῶς· ὡς γέγραπται· 'χορὸς ἁγίων ἀγγέλων καὶ ἀρχαγγέλων ὑμνεῖ σε καὶ λέγει· "Ἄγιος, ἅγιος, ἅγιος εἰ ὁ Θεὸς κύριος Σαβαώθ καὶ <πλήρης ὁ οὐρανὸς καὶ> ἡ γῆ τῆς δόξης σου'»⁴⁹. Ἐρμηνεύοντας δὲ

45. Ἀκριβεία, σ. 76, στ. 335-337.

46. Ἀκριβεία, σ. 86, στ. 479-480.

47. Ἀκριβεία, σ. 88, στ. 518-519.

48. Ἀκριβεία, σσ. 82-84, στ. 441-446. Πρβλ. καὶ Γεν. β', 7.

49. Ἀκριβεία, σ. 122, στ. 887-891. Πρβλ. καὶ Ἡσ. ζ', 3.

τὸ σείσμα, καὶ προσομοιάζοντας αὐτὸ πρὸς σεισμὸν σείοντα οἶκον, σημειώνει: «... εἴη δ' ἂν ὁ σεισμὸς οὗτος νεῦσις Θεοῦ πρὸς τοὺς ἐν τῇ γῇ, ἐφ' ἧς ὁ οἶκος ἔδρουται. 'ὁ ἐπιβλέπων' γάρ φησιν ὁ Δαυιδ' ἐπὶ τὴν γῇ, καὶ ποιῶν αὐτὴν τρέμειν'. οὕτως οὖν καὶ τὸ σείσμα...»⁵⁰.

Ἐπιπροσθέτως, ὅμως, πρὸς παρόμοια προσέγγιση τῆς ψαλτικῆς συνηγοροῦν ἐνδεχομένως καὶ οἱ ἀκόλουθες δύο «ἀμφίροπες» συνθῆκες, ποὺ πρέπει μᾶλλον νὰ ὑποθέσουμε ὅτι συμπαράκολουθοῦν τὴν ὅλη ἀνάπτυξη τῆς σκέψεως τοῦ ἀδήλου θεωρητικογράφου μας καὶ πρυτανεύουν κατὰ τὴν τελικὴ διαμόρφωση τοῦ περιεχομένου τοῦ ἐγχειριδίου ποὺ αὐτὸς παραδίδει:

α) Ὡς πρώτη συνθήκη εἶναι, νομίζουμε, θεμιτὸ νὰ θεωρηθοῦν οἱ ἀνάλογες προϋποθέσεις ἐκ μέρους τῶν ἀποδεκτῶν τοῦ λόγου του· ὁ συγκεκριμένος θεωρητικογράφος ἀπευθύνεται πρὸς ὁμοῖδεάτες του, πρὸς ἀνθρώπους τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ περιβάλλου, ἐγκρατεῖς λιπαροῦς θεολογικῆς παιδείας. Πῶς ἀλλιῶς αἰτιολογεῖται ἡ ἐρμηνεία τῆς ὁμοιότητος καὶ ἐν ταύτῃ διαφορᾷ τριῶν φωνητικῶν σημαδιῶν, ὀλίγου, ὀξεῖας καὶ πεταστής, μέσῳ τοῦ δόγματος τῆς Ἀγίας Τριάδος: «ὁμοίος ἐστὶ καὶ ὁ ἄνθρωπος, νοῦς, ψυχὴ, καὶ σῶμα ἐν μιᾷ ὑποστάσει, νῦν δὲ καὶ τὰ τρία σημαδία ταῦτα, ἡγουν τὸ ὀλίγον, καὶ ἡ ὀξεῖα, καὶ ἡ πεταστή, κατὰ τὴν μετροφωνίαν ἰσόφωνά εἰσι, κατὰ δὲ τὴν ἰδιότητα τῆς χειρονομίας, ἄλλο ἐστὶ τὸ ὀλίγον, καὶ ἄλλο ἡ ὀξεῖα, καὶ ἄλλο ἡ πεταστή. Καὶ προσκυνῶ καὶ δοξάζω τὴν παναγίαν Τριάδα: οὐ τολμῶ δὲ παραβαλεῖν, ἀλλὰ μετὰ φόβου καὶ τρόμου οὕτω λέγω, ὥς ἔμαθον ἀκριβῶς ἐκ τῆς ὀρθοδόξου πίστεως» ὅτι κατὰ τὴν θεότητα μίαν φύσιν ἔχει ἡ ἁγία Τριάς, κατὰ δὲ τὰς ἰδιότητας τῶν τριῶν ὑποστάσεων, ἄλλος ἐστὶν ὁ πατήρ, καὶ ἄλλος ὁ υἱός, καὶ ἄλλο τὸ πνεῦμα τὸ ἅγιον· τρία πρόσωπα ἐν μιᾷ θεότητι, ἥ πρέπει πᾶσα δόξα τιμὴ καὶ προσκύνησις εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. ἀμήν»⁵¹. Ὁ ἄδελος συντάκτης τῆς Ἀκριβείας μοιάζει νὰ ἐπιδεικνύει ἰδιαίτερη μέριμνα ὥστε νὰ ἰσχύει ἀντιστρόφως γνωστὴ ρῆσις τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, τὴν ὁποία ἂς ἐπιτραπεῖ ἐδῶ νὰ παραφράσουμε ἀρμοδίως: «Τὴν τοῦ ὀρθοδόξου δόγματος ἐκθεσιν τοῖς τῆς ψαλτικῆς σημαδίαις ἐγκατέμι-

50. Ἀκριβεία, σ. 128, στ. 940-943. Πρβλ. καὶ Ψαλμ. ργ', 32. Στὴν ἴδια συνάφεια τοῦ λόγου, κατὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς ὑπογραφομένης στὸ σείσμα ὑποροφῆς, ὁ ἄδελος συντάκτης τῆς Ἀκριβείας ἀνασύρει καὶ ἕτερο χωρίο τοῦ ἰδίου ψαλμοῦ (Ψαλμ. ργ', 12), ὡς ἀκολουθῶς: «Καὶ ὁ μαθητὴς· πῶς τρέχει [sc. ἡ ὑπογραφομένη στὸ σείσμα ὑποροφὴ] καὶ οὐκ ἔχει φωνήν; Καὶ ὁ διδάσκαλος· τὸ ὕδωρ ἄψυχον μὲν πράγμα ἐστὶ, φυσικὸν δὲ ἔχει τὸ τρέχειν, ἀλλ' οὐχὶ πάντοτε· ὅταν μὲν γὰρ ἔχη ἰσασμὸν ἐπὶ τῆς γῆς, ἀπλοῦται· ὅταν δὲ ἔχη ῥεῦμα, τουτέστι κατὰβασιν, τότε τρέχει συντομώτερον· δίδωσι δὲ καὶ φωνάς, ὥς φησιν ὁ προφήτης: 'ἐκ μέσου τῶν πετρῶν δώσουσι φωνήν'. 'εἰ δὲ ἔχει ἔμπροσθεν αὐτοῦ ἐμποδισμόν, ἥτοι φραγμόν, ἵσταται ἀτάραχον καὶ ἄφωνον. ὅταν δὲ ἐλθῶν τις ταραξῇ αὐτό, σαλευέται μόνον, ἀλλ' οὐ δύναται τρέχειν διὰ τὸν φραγμόν. οὕτως οὖν καὶ ἡ ὑποροφὴ...» (Ἀκριβεία, σσ. 130-132, στ. 974-981).

51. Ἀκριβεία, σσ. 66-68, στ. 220-230.

ξεν, ἵνα τῷ οἰκείῳ καὶ προφανεῖ τοῦ δόγματος τὴν τῆς μουσικῆς θεωρίας γνῶσιν λανθανόντως ὑποδεξώμεθα»⁵².

β) Ἡ δευτέρα συνθήκη εὐρίσκεται στὸν ἀντίποδα τῆς πρώτης, καθ' ὅτι πρόδηλη εἶναι ἡ διαπίστωση πὼς ὁμιλώντας διὰ θεολογικοῦ λόγου περὶ θεωρητικῶν τῆς ψαλτικῆς τέχνης θεμάτων ὁ θεωρητικογράφος μας ἐπιθυμεῖ προφανέστατα νὰ διδάξει θεολογία μέσῳ τῆς μουσικῆς. Τούτῃ ἡ τελευταία παρατήρηση προσημαρτυρεῖται ἀπὸ τὴν ἐξῆς καταπληκτικὴν περίπτωσιν, τὴν ὁποία ἐπισημαίνουμε ἐδῶ ἀκροθιγῶς· ἐν κατακλιεῖδι τῆς περὶ πνευμάτων ἐνότητος τοῦ ἐγγχειριδίου, ὁ συντάκτης καταχωρίζει μιὰν —θεολογικοῦ ἀμιγῶς περιεχομένου— ἐκτενῆ παράγραφον, περὶ ἀγγέλων διαλαμβάνουσα, ὅπου παραθέτει —καὶ σχολιάζει ἐν συνεχείᾳ— πλήρες σχεδὸν τὸ δέκατο ἔβδομο κεφάλαιο τῆς Ἐκδόσεως Ἀκριβοῦς τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ. Ἰδοῦ, σὲ παράλληλους πίνακες, πῶς διαμορφώνεται τὸ σχετικὸ ἀπόσπασμα:

Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ

Ἐκδοσις Ἀκριβῆς τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως⁵³

Αὐτὸς τῶν ἀγγέλων ἐστὶ ποιητὴς καὶ δημιουργὸς ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι παραγαγὼν αὐτούς, κατ' οἰκειάν εἰκόνα κτίσας αὐτοὺς φύσιν ἀσώματον, οἶόν τι πνεῦμα ἢ πῦρ ἄυλον, ὥς φησιν ὁ θεῖος Δαυὶδ· Ὁ ποιῶν τοὺς ἀγγέλους αὐτοῦ πνεύματα καὶ τοὺς λειτουργοὺς αὐτοῦ πυρὸς φλόγα, τὸ κοῦφον καὶ διάπτυρον καὶ θερμὸν καὶ τομώτατον καὶ ὀξὺ περὶ τὴν θείαν ἔφρυσιν τε καὶ λειτουργίαν διαγράφων καὶ τὸ ἀνωφερὲς αὐτῶν καὶ πάσης ὕλικῆς ἐννοίας ἀπηλλαγμένον.

Ἀδήλου

Ἀκριβεία κατ' ἐρώτησιν καὶ ἀπόκρισιν τῶν τόνων τῆς παπαδικῆς τέχνης⁵⁴

Φησὶν Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς ὅτι.

Αὐτὸς τῶν ἀγγέλων ἐστὶ ποιητὴς καὶ δημιουργὸς ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι παραγαγὼν αὐτούς, κατ' οἰκειάν εἰκόνα κτίσας αὐτοὺς φύσιν ἀσώματον, οἶόν τι πνεῦμα ἢ πῦρ ἄυλον, ὥς φησιν ὁ θεῖος Δαυὶδ· Ὁ ποιῶν τοὺς ἀγγέλους αὐτοῦ πνεύματα καὶ τοὺς λειτουργοὺς αὐτοῦ πυρὸς φλόγα, τὸ κοῦφον καὶ διάπτυρον καὶ θερμὸν καὶ τομώτατον καὶ ὀξὺ περὶ τὴν θείαν ἔφρυσιν τε καὶ λειτουργίαν διαγράφων καὶ τὸ ἀνωφερὲς αὐτῶν καὶ πάσης ὕλικῆς ἐννοίας ἀπηλλαγμένον.

52. Βλ. Βασιλείου Καισαρείας, «Ὁμιλία εἰς τὸν πρῶτον ψαλμόν», P.G. 29, 212B [· Ἐπειδὴ γὰρ εἶδε τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον δυσάγων πρὸς ἀρετὴν τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων, καὶ διὰ τὸ πρὸς ἡδονὴν ἐπιβρεπὲς τοῦ ὀρθοῦ βίου καταμελοῦντας ἡμᾶς· τί ποιεῖ; Τὸ ἐκ τῆς μελωδίας τερπνὸν τοῖς δόγμασιν ἐγκατέμιξεν, ἵνα τῷ προσηνεῖ καὶ λείῳ τῆς ἀκοῆς τὸ ἐκ τῶν λόγων ὠφέλιμον λανθανόντως ὑποδεξώμεθα].

53. Τὸ κείμενον ἀπὸ τὴν χριτικὴ ἔκδοσιν· *Die Schriften des Johannes von Damaskos. Herausgegeben vom byzantinischen Institut der Abtei Scheyern. II* Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως. *Expositio fidei, Besorgt von P. Bonifatius Kotter O. S. B., Walter de Grayter. Berlin-New York 1973* [στὸ ἐξῆς: Kotter], pp. 45-48.

54. Βλ. Ἀκριβεία, σσ. 90-92, στ. 520-570.

Ἄγγελος τοίνυν ἐστὶν οὐσία νοερά, ἀεικίνητος, αὐτεξούσιος, ἀσώματος, θεῶ λειτουργοῦσα, κατὰ χάριν ἐν τῇ φύσει τὸ ἀθάνατον εἰληφύια, ἧς οὐσίας τὸ εἶδος καὶ τὸν ὄρον μόνος ὁ κτίστης ἐπίσταται. Ἀσώματος δὲ λέγεται καὶ ἄυλος, ὅσον πρὸς ἡμᾶς· πᾶν γὰρ συγκρινόμενον πρὸς θεὸν τὸν μόνον ἀσύγκριτον παχύ τε καὶ ὑλικὸν εὐρίσκεται, μόνον γὰρ ἄυλον τὸ θεῖον ἐστὶ καὶ ἀσώματον.

Ἔστι τοίνυν φύσις λογικὴ νοερά τε καὶ αὐτεξούσιος, τρεπτὴ κατὰ γνώμην ἥτοι ἐθελότρεπτος· πᾶν γὰρ κτιστὸν καὶ τρεπτόν, μόνον δὲ τὸ ἄκτιστον ἄτρεπτον, καὶ πᾶν λογικὸν αὐτεξούσιον. Ὡς μὲν οὖν λογικὴ καὶ νοερά αὐτεξούσιός ἐστιν, ὥς δὲ κτιστὴ τρεπτὴ, ἔχουσα ἐξουσίαν καὶ μένειν καὶ προκόπτειν ἐν τῷ ἀγαθῷ καὶ ἐπὶ τὸ χεῖρον τρέπεσθαι.

Ἀνεπίδεκτος μετανοίας, ὅτι καὶ ἀσώματος· ὁ γὰρ ἄνθρωπος διὰ τὴν τοῦ σώματος ἀσθένειαν τῆς μετανοίας ἔτυχεν. Ἀθάνατος οὐ φύσει, ἀλλὰ χάριτι· πᾶν γὰρ τὸ ἀρξάμενον καὶ τελευτᾷ κατὰ φύσιν. Μόνος δὲ ὁ θεὸς αἰεὶ ὢν, μᾶλλον δὲ καὶ ὑπὲρ τὸ αἰεῖ· οὐχ ὑπὸ χρόνον γάρ, ἀλλ' ὑπὲρ χρόνον ὁ τῶν χρόνων ποιητής.

Φῶτα δεύτερα νοερά ἐκ τοῦ πρώτου καὶ ἀνάρχου φωτὸς τὸν φωτισμὸν ἔχοντα, οὐ γλώσσης καὶ ἀκοῆς δεόμενα, ἀλλ' ἄνευ λόγου προφορικοῦ μεταδιδόντα ἀλλήλοις τὰ ἴδια νοήματα καὶ βουλήματα.

Διὰ τοῦ λόγου τοίνυν ἐκτίσθησαν πάντες οἱ ἄγγελοι καὶ ὑπὸ τοῦ ἁγίου πνεύματος διὰ τοῦ ἁγιασμοῦ ἐτελειώ-

Ἄγγελος τοίνυν ἐστὶν οὐσία νοερά, ἀεικίνητος, αὐτεξούσιος, ἀσώματος, θεῶ λειτουργοῦσα, κατὰ χάριν ἐν τῇ φύσει τὸ ἀθάνατον εἰληφύια, ἧς οὐσίας τὸ εἶδος καὶ τὸν ὄρον μόνος ὁ κτίσας ἐπίσταται. ἀσώματος δὲ ἄυλος λέγεται, ὅσον πρὸς ἡμᾶς· πᾶν γὰρ συγκρινόμενον πρὸς θεὸν τὸν μόνον ἀσύγκριτον παχύ τε καὶ ὑλικὸν εὐρίσκεται, μόνον γὰρ ὄντως ἄυλον τὸ θεῖον ἐστὶ καὶ ἀσώματον.

Ἔστι τοίνυν φύσις λογικὴ νοερά τε καὶ αὐτεξούσιος, τρεπτὴ κατὰ γνώμην ἥγουν ἐθελότρεπτος· πᾶν γὰρ κτιστὸν καὶ τρεπτόν, μόνον γὰρ τὸ ἄκτιστον ἄτρεπτον, καὶ πᾶν λογικὸν αὐτεξούσιον. ὥς μὲν οὖν λογικὴ καὶ νοερά, αὐτεξούσιός ἐστιν, ὥς δὲ κτιστὴ καὶ τρεπτὴ, ἔχουσα ἐξουσίαν καὶ μένειν καὶ προκόπτειν ἐν τῷ ἀγαθῷ καὶ ἐπὶ τὸ χεῖρον τρέπεσθαι.

Ἀνεπίδεκτος μετανοίας, ὅτι καὶ ἀσώματος· ὁ γὰρ ἄνθρωπος διὰ τὴν τοῦ σώματος ἀσθένειαν τῆς μετανοίας ἔτυχεν. ἀθάνατος οὐ φύσει, ἀλλὰ χάριτι· ἥγουν ὁ ἄγγελος. πᾶν γὰρ τὸ ἀρξάμενον καὶ τελευτᾷ κατὰ φύσιν. μόνον δὲ θεὸς αἰεὶ ὢν, μᾶλλον δὲ καὶ ὑπὲρ τὸ αἰεῖ· οὐχ ὑπὸ χρόνον γάρ, ἀλλ' ὑπὲρ χρόνον ὁ τῶν χρόνων ποιητής φύσει ἀθάνατός ἐστι.

Φῶτα δεύτερα νοερά ἐκ τοῦ πρώτου καὶ ἀνάρχου φωτὸς τὸν φωτισμὸν ἔχοντα, οὐ γλώσσης καὶ ἀκοῆς δεόμενα, ἀλλ' ἄνευ λόγου προφορικοῦ διδόντα ἀλλήλοις τὰ ἴδια νοήματα καὶ βουλεύματα.

Διὰ τοῦ λόγου τοίνυν ἐκτίσθησαν πάντες οἱ ἄγγελοι καὶ ὑπὸ τοῦ ἁγίου πνεύματος διὰ τοῦ ἁγιασμοῦ ἐτελειώ-

θησαν κατ' ἀναλογίαν τῆς ἀξίας καὶ τῆς τάξεως τοῦ φωτισμοῦ καὶ τῆς χάριτος μετέχοντες.

Περιγραπτοί· ὅτε γάρ εἰσιν ἐν τῷ οὐρανῷ, οὐκ εἰσιν ἐν τῇ γῇ, καὶ εἰς τὴν γῆν ὑπὸ τοῦ θεοῦ ἀποστελλόμενοι οὐκ ἐναπομένουσιν ἐν τῷ οὐρανῷ. Οὐ περιορίζονται δὲ ὑπὸ τειχῶν καὶ θυρῶν καὶ κλείθρων καὶ σφραγίδων· ἀόριστοι γάρ. Ἀόριστους δὲ λέγω· οὐ γάρ, καθό εἰσιν, ἐπιφαίνονται τοῖς ἀξίοις, οἷς ὁ θεὸς φαίνεσθαι αὐτοὺς θελήσει, ἀλλ' ἐν μετασχηματισμῷ, καθὼς δύνανται οἱ ὁρῶντες ὁρᾶν. Ἀόριστον γάρ ἐστι φύσει καὶ κυρίως μόνον τὸ ἄκτιστον· πᾶν γὰρ κτίσμα ὑπὸ τοῦ κτίσαντος αὐτὸ θεοῦ ὁρίζεται'.

Ἐξῶθεν τῆς οὐσίας τὸν ἁγιασμόν ἐκ τοῦ ἁγίου πνεύματος ἔχοντες, διὰ τῆς θείας χάριτος προφητεύοντες, μὴ γάμου χρηζόντες, ἐπειδὴ περ μὴ εἰσι θνητοί.

Νόες δὲ ὄντες ἐν νοητοῖς καὶ τόποις εἰσίν, οὐ σωματικῶς περιγραφόμενοι (οὐ γὰρ σωματικῶς κατὰ φύσιν σχηματίζονται οὐδὲ τριχῇ εἰσι διαστατοί), ἀλλὰ τῷ νοητῶς παρεῖναι καὶ ἐνεργεῖν, ἔνθα ἂν προσταχθῶσι, καὶ μὴ δύνασθαι κατὰ ταῦτόν ὧδε κακεῖσε εἶναι καὶ ἐνεργεῖν.

Εἴτε ἴσοι κατ' οὐσίαν εἴτε διαφέροντες ἀλλήλων, οὐκ ἴσμεν. Μόνος δὲ ὁ ποιήσας αὐτοὺς θεὸς ἐπίσταται, ὁ καὶ τὰ πάντα εἰδώς. Διαφέροντες δὲ ἀλλήλων τῷ φωτισμῷ καὶ τῇ στάσει, εἴτε πρὸς τὸν φωτισμὸν τὴν στάσιν ἔχοντες ἢ πρὸς τὴν στάσιν τοῦ φωτισμοῦ μετέχοντες, καὶ ἀλλήλους φωτίζοντες διὰ τὸ ὑπερέχον τῆς τάξεως ἢ φύσεως. Αἰῶνα δέ, ὡς οἱ ὑπερέχοντες

θησαν κατὰ τὴν ἀναλογίαν τῆς ἀξίας καὶ τῆς τάξεως τοῦ φωτισμοῦ καὶ τῆς χάριτος μετέχοντες.

Περιγραπτοί· ὅτε γάρ εἰσιν ἐν τῷ οὐρανῷ, οὐκ εἰσιν ἐν τῇ γῇ, καὶ εἰς τὴν γῆν ὑπὸ τοῦ θεοῦ ἀποστελλόμενοι οὐκ ἐναπομένουσιν ἐν τῷ οὐρανῷ. οὐ περιορίζονται δὲ ὑπὸ θυρῶν καὶ τειχῶν καὶ κλείθρων καὶ σφραγίδων· ἀόριστοι γάρ εἰσιν. ἀόριστους δὲ λέγω· οὐ γάρ, καθό εἰσιν, ἐπιφαίνονται τοῖς ἀξίοις, οἷς ὁ θεὸς φαίνεσθαι αὐτοὺς θελήσει, ἀλλ' ἐν μετασχηματισμοῖς, καθὼς δύνανται οἱ ὁρῶντες ὁρᾶν. Ἀόριστον γάρ ἐστι φύσει καὶ κυρίως μόνον τὸ ἄκτιστον· πᾶν δὲ κτίσμα ὑπὸ τοῦ κτίσαντος αὐτὸ θεοῦ ὁρίζεται'.

Ἐξῶθεν τῆς οὐσίας τὸν ἁγιασμόν ἐκ τοῦ ἁγίου πνεύματος ἔχοντες, διὰ τῆς θείας χάριτος προφητεύοντες,

τοῖς ὑποβεβηκόσι μεταδιδόασι τοῦ τε φωτισμοῦ καὶ τῆς γνώσεως.

Ἰσχυροὶ καὶ ἔτοιμοι πρὸς τὴν τοῦ θεῖου θελήματος ἐκπλήρωσιν καὶ πανταχοῦ εὐθέως εὐρισκόμενοι, ἔνθα ἂν ἡ θεία κελεύση ἐπίνενυσι, τάχει φύσεως, καὶ φυλάττοντες μέρη τῆς γῆς, καὶ ἔθνων καὶ τόπων προϋστάμενοι, καθὼς ὑπὸ τοῦ δημιουργοῦ ἐτάχθησαν, καὶ τὰ καθ' ἡμᾶς οἰκονομοῦντες καὶ βοηθοῦντες ἡμῖν πάντως δὲ ὅτι κατὰ τὸ θεῖον θέλημά τε καὶ πρόσταγμα ὑπὲρ ἡμᾶς ὄντες αἰεὶ τε περὶ θεὸν ὑπάρχοντες.

Δυσκίνητοι πρὸς τὸ κακὸν ἀλλ' οὐκ ἀκίνητοι, νῦν δὲ καὶ ἀκίνητοι, οὐ φύσει ἀλλὰ χάριτι καὶ τῇ τοῦ μόνου ἀγαθοῦ προσεδρεῖα. Ὁρῶντες θεὸν κατὰ τὸ ἐφικτὸν αὐτοῖς καὶ ταύτην τροφήν ἔχοντες. Ὑπὲρ ἡμᾶς ὄντες ὡς ἀσώματοι καὶ παντὸς σωματικοῦ πάθους ἀπηλλαγμένοι, οὐ μὴν ἀπαθεῖς· μόνον γὰρ τὸ θεῖον ἀπαθές ἐστι. Μετασχηματίζονται δέ, πρὸς ὅπερ ἂν ὁ δεσπότης κελεύση θεός, καὶ οὕτω τοῖς ἀνθρώποις ἐπιφαίνονται καὶ τὰ θεῖα αὐτοῖς ἀποκαλύπτουσι μυστήρια. Ἐν οὐρανῷ διατρύβουσι καὶ ἐν ἔργον ἔχουσιν ὑμνεῖν τὸν θεὸν καὶ λειτοργεῖν τῷ θεῷ αὐτοῦ θελήματι.

Καθὼς δὲ ὁ ἀγιώτατος καὶ ἱερώτατος καὶ θεολογικώτατός φησι Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης· Πᾶσα ἡ θεολογία ἤγονεν ἡ θεία γραφή τὰς οὐρανίους οὐσίας ἐννέα κέκληκε, ταύτας ὁ θεῖος ἱεροτελεστής εἰς τρεῖς ἀφορίζει τριαδικὰς διακοσμῆσεις. Καὶ πρώτην μὲν εἶναι φησι τὴν περὶ θεὸν οὐσαν αἰεὶ καὶ προσεχῶς καὶ ἀμέσως ἠγνώσθαι παραδεδομένην τὴν τῶν ἑξαπτερεύγων

ὁρῶντες τὸν θεὸν κατὰ τὸ ἐφικτὸν αὐτοῖς καὶ ταύτην τροφήν ἔχοντες. ὑπὲρ ἡμᾶς ὄντες ὡς ἀσώματοι καὶ παντὸς σωματικοῦ πάθους ἀπηλλαγμένοι, οὐ μὴν ἀπαθεῖς· μόνον γὰρ τὸ θεῖον ἀπαθές ἐστι.

Σεραφίμ καὶ τῶν πολυνομάτων Χερουβίμ καὶ τῶν ἀγιοτάτων Θρόνων, δευτέραν δὲ τὴν τῶν Κυριοτήτων καὶ τῶν Δυνάμεων καὶ τῶν Ἐξουσιῶν, τρίτην δὲ καὶ τελευταίαν τὴν τῶν Ἀρχῶν καὶ Ἀρχαγγέλων καὶ Ἀγγέλων'.

Τινὲς μὲν οὖν φασιν, ὅτι πρὸ πάσης κτίσεως ἐγένοντο, ὡς ὁ θεολόγος λέγει Γρηγόριος· Ὑπὸ τῶν ἐννοεῖ τὰς ἀγγελικὰς δυνάμεις καὶ οὐρανίους, καὶ τὸ ἐννόημα ἔργον ἦν· ἕτεροι δέ, ὅτι μετὰ τὸ γενέσθαι τὸν πρῶτον οὐρανόν. Ὅτι δὲ πρὸ τῆς τοῦ ἀνθρώπου πλάσεως, πάντες ὁμολογοῦσιν. Ἐγὼ δὲ τῷ θεολόγῳ Γρηγορίῳ συντίθεμαι· ἔπρεπε γὰρ πρῶτον τὴν νοερὰν οὐσίαν κτισθῆναι καὶ οὕτω τὴν αἰσθητὴν καὶ τότε ἐξ ἀμφοτέρων τὸν ἄνθρωπον.

Ὅσοι δὲ φασιν τοὺς ἀγγέλους δημιουργοὺς τῆς οἰασθήποτε οὐσίας, οὗτοι στόμα εἰσὶ τοῦ πατρὸς αὐτῶν, τοῦ διαβόλου· κτίσμα γὰρ ὄντες οὐκ εἰσι δημιουργοί. Πάντων δὲ ποιητὴς καὶ προνοητὴς καὶ συνοχεὺς ὁ θεὸς ἐστίν, ὁ μόνος ἄκτιστος, ὁ ἐν πατρὶ καὶ υἱῷ καὶ ἁγίῳ πνεύματι ὑμνούμενός τε καὶ δοξαζόμενος.

Τινὲς μὲν οὖν φασιν, ὅτι πρὸ πάσης κτίσεως ἐγένοντο, ὡς ὁ θεολόγος ἔφη Γρηγόριος· ὑπὸ τῶν ἐννοεῖ τὰς ἀγγελικὰς δυνάμεις καὶ οὐρανίους, καὶ τὸ ἐννόημα ἔργον ἦν· ἕτεροι δέ

πρὸ τῆς τοῦ ἀνθρώπου πλάσεως πάντες ὁμολογοῦσιν. ἐγὼ δὲ τῷ θεολόγῳ Γρηγορίῳ συντίθεμαι· ἔπρεπε γὰρ πρῶτον τὴν νοερὰν οὐσίαν κτισθῆναι καὶ οὕτω τὴν αἰσθητὴν καὶ τότε ἐξ ἀμφοτέρων τὸν ἄνθρωπον.

Ὅσοι δὲ φασιν τοὺς ἀγγέλους δημιουργοὺς τῆς οἰασθήποτε οὐσίας, οὗτοι στόμα εἰσὶ τοῦ πατρὸς αὐτῶν, τοῦ διαβόλου· κτίσμα γὰρ ὄντες οὐκ εἰσι δημιουργοί. πάντων δὲ ποιητὴς καὶ συνοχεὺς ὁ θεὸς ἐστίν, ὁ μόνος ἄκτιστος, ὁ ἐν πατρὶ καὶ υἱῷ καὶ ἁγίῳ πνεύματι ὑμνούμενός τε καὶ δοξαζόμενος.

Ἡ παρεμβολὴ τῆς ἐν λόγῳ «ἀγγελολογίας»⁵⁵, πρὶν χαρακτηρισθεῖ — ὅπως θὰ ἦταν θεμιτό, ἀλλωστε — δομικὴ ἀδυναμία τοῦ συγγραφέως⁵⁶, πρέπει, φρονοῦμε νὰ μᾶς προβληματίσει ὡς πρὸς τὴν οὐσιαστικὴν τῆς σκοποθεσίας· αἵφνης, δὲν εἶναι ἀπίθανον νὰ ἀποτελεῖ μίαν ἐσκεμμένη ἔμμεση διδαχὴ, ὑπαγορευθεῖσα ἀπὸ εἰδικῆς ἱστορικῆς ἢ ἄλλης συγκυρίας, πολὺ πρὸς τὸ παρὸν ἀδυνατοῦμε νὰ ἐξιχνιάσουμε, δεδομένου, μάλιστα, ὅτι ἐξ ἀρχῆς ἐπισημαίνεται ἀπὸ τὸν συγγραφέα ὁ κίνδυνος τῆς πλάνης τῶν Ἰουδαίων, οἱ ὁποῖοι «ἐτοιμοὶ ὄντες πρὸς τὸ λατρεύειν

55. Γενικῶς γιὰ τὴν περὶ ἀγγέλων ὁρθόδοξη διδασκαλία βλ. προχείρως Παναγιώτου Ν. Τρεμπέλα, *Δογματικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, τόμος πρῶτος, Ἀθήναι 1978², σσ. 405-436.

56. Πρβλ. Μαζαράκη (1992), σ. 108.

τοῖς κτίσμασιν, εἰ εἶπεν αὐτοῖς περὶ τῶν ἀγγέλων, εὐχερῶς ἂν ἀφέντες τὸν Θεὸν ἡβουλήθησαν τοῖς ἀγγέλοις λατρεῦσαι»⁵⁷.

Εἶναι δὲ ἄξιο ἰδιαιτέρας παρατηρήσεως τὸ γεγονός ὅτι ὁ συντάκτης τῆς Ἀκριβείας δὲν περιορίζεται στὴν ἐπισημανθεῖσα ἔμμεση «θεολογικὴ διδασχὴ», ἀλλὰ συναπτόως πρὸς αὐτὴν προσφέρει συνειδητῶς μιὰν ὁμοειδῆ ἰδική του «θεολογικὴ μαρτυρία», ἐμμένοντας ἀκριβῶς στὴν μεταξὺ κτίστου καὶ κτίσματος διάκριση. Ὁ λόγος του, κατ' ἀκριβείαν, πλήρως ἑναρμονισμένος πρὸς τὴν ἐν γένει κοσμολογικὴ καὶ ἀνθρωπολογικὴ ὀρθόδοξη διδασκαλία, περιγράφει τὴν τρίτη διαβάθμιση στὴν κλίμακα τῆς δημιουργίας (: Θεός, ἄγγελος, ἄνθρωπος), ἀφ' ἐνὸς μὲν ἐνδιατρίβοντας στὶς ἔννοιες «ποιητῆς» καὶ «δημιουργός» [ὅροι ὑπὸ τοὺς ὁποίους ἐννοεῖται «κυρίως, ὄντως καὶ ἀληθῶς ὁ Θεός»⁵⁸, «καταχρηστικῶς δὲ καὶ ἐξ ἀνάγκης ὁ ἄνθρωπος»⁵⁹], ἀφ' ἑτέρου δὲ κατατάσσοντας τοὺς ἀγγέλους σὲ ἰδιαιτέρα κατηγορία, περὶ τῆς ὁποίας ἡ ὀρθόδοξη παράδοση φείνεται εἰδικωτέρων πληροφοριῶν⁶⁰.

Παρακολουθώντας, πλέον συγκεκριμένως, τὸν συλλογισμό τοῦ ἐπισημαίνουμε ὅτι ἀναπτύσσεται σὲ δύο ἐπίπεδα· κατὰ μὲν τὸ πρῶτο, διευκρινίζοντας

57. Ἀκριβεία, σ. 88, στ. 514-516. Πρβλ. ἐδῶ καὶ τὰ ὅσα παρεμφερῶς διδάσκει Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, «λόγος παραινετικὸς εἰς τὴν εἰσόδον τῆς ἀγίας Τεσσαρακοστῆς. Ὁμιλία Β'. Εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς κτίσεως. "Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν"», P.G. 53, 28-29: «Τὸ γὰρ λέγειν ἐξ ὑποκειμένης ὕλης τὰ ὄντα γεγενῆσθαι, καὶ μὴ ὁμολογεῖν ὅτι ἐξ οὐκ ὄντων αὐτὰ παρήγαγεν ὁ τῶν ἀπάντων δημιουργός, τῆς ἐσχάτης παραφροσύνης ἂν εἴη σημεῖον. Ἐμφράττων τοίνυν τῶν ἀγνωμόνων τὰ στόματα ὁ μακάριος οὗτος προφήτης, μέλλων ἄρχεσθαι τοῦ βιβλίου, οὕτως ἤρξατο· Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν. Ὅταν οὖν ἀκούσης τό, ἐποίησε, μὴδὲν ἕτερον περιεργάζου, ἀλλὰ κάτω κύπτων, πίστευε ὡς λεχθέντι. Θεὸς γάρ ἐστιν ὁ πάντα ποιῶν καὶ μετασκευάζων, καὶ πρὸς τὸ αὐτοῦ βούλημα τὰ πάντα μεταβρύθμιζων. Καὶ ὅρα τῆς συγκαταβάσεως τὴν ὑπερβολήν· οὐδὲν περὶ τῶν ἀόρατων δυνάμεων διαλέγεται, οὐδὲ λέγει, ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τοὺς ἀγγέλους, ἢ τοὺς ἀρχαγγέλους· οὐχ ἀπλῶς, οὐδὲ εἰκὴ ταύτην ἡμῖν ἔτεμε τῆς διδασκαλίας τὴν ὁδόν. Ἐπειδὴ γὰρ Ἰουδαίοις διελέγετο τοῖς περὶ τὰ παρόντα ἐπτοημένοις, καὶ οὐδὲν νοητὸν φαντασθῆναι δυναμένοις, ἀπὸ τῶν αἰσθητῶν τῶς αὐτοὺς ἐνάγει πρὸς τὸν τῶν ὅλων δημιουργόν, ἵνα ἐκ τῶν δημιουργημάτων τὸν τεχνίτην τοῦ παντὸς καταμαθόντες προσκυνήσωσι τὸν ἐργασάμενον, καὶ μὴ ἐναπομείνωσι τοῖς κτίσμασιν. Εἰ γὰρ καὶ τούτου γινομένου οὐκ ἐπαύσαντο τὰ κτίσματα θεοποιοῦντες, καὶ περὶ τὰ ἀτιμώτατα τῶν ἀλόγων τὸ σέβας ἐπιδεικνύμενοι, ποῦ οὐκ ἂν μακρίας ἐξώκειλαν, εἰ μὴ τοσαύτῃ τῇ συγκαταβάσει ἐχρήσατο;».

58. Βλ. Ἀκριβεία, σ. 94, στ. 585-587.

59. Βλ. Ἀκριβεία, σ. 94, στ. 584-586.

60. Βλ. Ἀκριβεία, σ. 88, στ. 509-512, 516-518 (: «ὅτι ὁ προφήτης Μωυσῆς οὐκ εἶπεν ἡμῖν οὐδένα λόγον περὶ τῶν ἀγγέλων· καὶ διὰ τοῦτο οὐδὲ εἶπε περὶ αὐτῶν, εἴτε κατ' εἰκόνα Θεοῦ εἰσιν, εἴτε μή· ἀλλ' ἐκ προοιμίων οὕτως εἶπεν· "Ἐν ἀρχῇ ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν". καὶ τὰ λοιπὰ [...] ἐπειδὴ τοίνυν ἐκεῖνος ὁ μέγας προφήτης καὶ θεόπτης οὐκ εἶπέ τι περὶ τούτου, οὐδ' αὐτὸς ὁ ἁμαρτωλὸς τολμῶ λέγειν»). Πρβλ. καὶ τὸ ἀνωτέρω (στὴν ὑπόσημ. 57) παρατεθὲν ἀπόσπασμα ὁμιλίας Ἰωάννου τοῦ Χρυσόστομου.

τὴν μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου διαφορά, ἐκθέτει οὐσιαστικῶς τὴν κοσμολογία του⁶¹:

«Δημιουργὸς δέ, ὅτι δημοσίως, ἤγουν φανερώς ἐποίησε τὰ πάντα· ἀλλ' οἱ μὲν ἄνθρωποι ἐξ ὑποκειμένης ὕλης δημιουργοῦσιν, ἐκ λίθων τυχὸν ἢ καὶ ξύλων ποιοῦντες οἰκίαν. δεῖ δὲ γινώσκειν, ὅτι ποιητὴς μὲν λέγεται ὁ ποιῶν τι ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι. δημιουργὸς δὲ ὁ παρὰ ἐτέρας ὕλης λαμβάνων καὶ ποιῶν ἕτερον πρᾶγμα. οἷον λαμβάνομεν χοῦν ἀπὸ τῆς γῆς, καὶ βαλόντες ὕδωρ ποιοῦμεν πηλόν⁶², καὶ λαμβάνομεν καὶ πέτρας καὶ κτίζομεν οἴκους. ὁμοίως ἀπὸ ἀμπελῶνος λαμβάνομεν κλήματα, καὶ φυτεύομεν ἕτερον ἀμπελῶνα. καὶ τὰ πάντα οὕτω ποιοῦμεν ἡμεῖς. ὁ δὲ Θεὸς πόθεν ἔλαβε καὶ ἐποίησε τὸν οὐρανόν, τὴν γῆν, τὴν θάλασσαν, τὸ φῶς; ὅντως ἀπ' οὐδενός, ἀλλ' ὥς οἶδεν αὐτὸς μόνος, ἐποίησεν αὐτά. καὶ οὕτω λέγεται ποιητὴς. ὁμοίως δὲ καὶ δημιουργὸς λέγεται, ὅτι ἀπὸ τούτων τῶν ποιημάτων, ἤγουν τοῦ οὐρανοῦ, τῆς γῆς, τοῦ φωτός, τοῦ ὕδατος καὶ ἀέρος, ἐδημιούργησε ζῶα, πετεινά, θαλάσσια, γῆινα καὶ τὸν ἄνθρωπον πάντων ὕστερον. οὕτως ὁ θεὸς Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς ἐρμηνεύει⁶³. λοιπὸν καὶ ἄνθρωποι τε-

61. Ἀκριβεία, σσ. 92-94, στ. 571-587.

62. Ἡ συγκεκριμένη εἰκόνα, τῆς διὰ τῆς ἀναμίξεως «χοῦν» καὶ «ὑδατος» δημιουργίας τοῦ πηλοῦ [ἢ ὅποια, βεβαίως, παραπέμπει εὐθέως στήν, κατὰ τὴν Γραφή (Γεν. β', 7), ὁμοίотροπη πλάση τοῦ ἀνθρώπου [: «καὶ ἐπλάσεν ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον χοῦν ἀπὸ τῆς γῆς καὶ ἐνεφύσησεν εἰς τὸ πρόσωπον αὐτοῦ πνοὴν ζωῆς, καὶ ἐγένετο ὁ ἄνθρωπος εἰς ψυχὴν ζῶσαν»]], εἶναι ἰδιαίτερος προσφιλεὶς στὸν ἁγιόλο συντάκτη τῆς Ἀκριβείας. Διὰ παρομοίας εἰκόνας περιγράφει, αἰφνης, τὴ δημιουργία τοῦ σημαδίου τῶν δύο κεντημάτων: «Καὶ ὁ διδάσκαλος· ἀληθῶς εἶπας καὶ καλῶς προσέειπες, υἱέ μου, ὅτι τεχνίτης ἦν ὁ ταῦτα ποιήσας· ἐκεῖνος δὲ ὁ ποιήσας τὰ σημάδια ταῦτα ἀπὸ τῆς ἀρχῆς μέχρι τέλους, ἤγουν ἀπὸ τοῦ Ἰσοῦ καὶ τὰ λοιπά, διὰ πολλοὺς τρόπους, ἐποίησεν αὐτά. τὰ μὲν διὰ φωνὰς ἀνιούσας καὶ κατιούσας· τὰ δὲ δι' ἀργίαν τὰ δὲ διὰ χειρονομίαν. καὶ ὥς σοφὸς τεχνίτης εἶδεν, ὅτι ὥσπερ χρῆζει ἡ χειρονομία πολλῶν σημαδίων διὰ τὰ σχήματα, χρῆζει δὲ πάλιν καὶ ὁ ἦχος πολλῶν σημαδίων εἰς τὰς φωνὰς διὰ τὸ μέρος· ἤγουν στερεὰ καὶ ἐμμελῆ, ἀργὰ καὶ γοργά· ἐποίησε τὴν ὀξεῖαν ἐλαφρότεραν φωνὴν τῆς πετασθῆς, καὶ τὸ ὀλίγον ἐλαφρότερον τῆς ὀξεῖας· ἐξήγησε δὲ πάλιν συντομωτέραν φωνὴν τοῦ ὀλίγου, καὶ ἐλογίσατο ὡς σοφός· ὅτι τοῦτο τὸ σημάδιον οὐκ ὀφείλει εἶναι ἐκ τῶν σωμάτων, ἀλλ' ἐκ τῶν πνευμάτων, ὅτι τὸ σῶμα βαρὺ πρᾶγμα ἐστίν· καὶ ἤνεγκεν τὰ δύο πνεύματα, ἤγουν τὰ δύο κεντήματα, καὶ ἐποίησε ταῦτα μίαν ὑπόστασιν, ὥσπερ ποιεῖ τις ἐκ δύο στοιχείων γῆς καὶ ὕδατος τὸν πηλὸν μίαν ὑπόστασιν» (Ἀκριβεία, σσ. 76-78, στ. 359-372).

63. Αὕτῃ ἡ ἔμμεση παραπομπὴ σὲ διδασκαλία Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ (: «οὕτως ὁ θεὸς Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς ἐρμηνεύει»), πρέπει, κατὰ τὴν ἀποψή μας, νὰ ἐρμηνευθεῖ διττῶς· βραχυπροθέσμως καὶ μακροπροθέσμως. Βραχυπροθέσμως ἀφορᾷ στὴν ἀμέσως προηγούμενη πρόταση τοῦ λόγου τοῦ ἀδήλου θεωρητικογράφου [: «ὁ δὲ Θεὸς πόθεν ἔλαβε καὶ ἐποίησε τὸν οὐρανόν, τὴν γῆν, τὴν θάλασσαν, τὸ φῶς; ὅντως ἀπ' οὐδενός, ἀλλ' ὥς οἶδεν αὐτὸς μόνος, ἐποίησεν αὐτά. καὶ οὕτω λέγεται ποιητὴς. ὁμοίως δὲ καὶ δημιουργὸς λέγεται, ὅτι ἀπὸ τούτων τῶν ποιημάτων, ἤγουν τοῦ οὐρανοῦ, τῆς γῆς, τοῦ φωτός, τοῦ ὕδατος καὶ ἀέρος, ἐδημιούργησε ζῶα, πετεινά, θαλάσσια γῆινα καὶ τὸν ἄνθρωπον πάντων ὕστερον»], ἡ ὅποια τε-

χνῖται λέγονται δημιουργοὶ καταχρηστικῶς καὶ οὐ κυρίως. ποιηταὶ δὲ οὐδέποτε λέγονται. εἰ δὲ καὶ ῥηθήσονται ἐξ ἀνάγκης. ὁ Θεὸς γὰρ ὄντως καὶ ἀληθῶς ἐστὶν ὁ ποιητὴς καὶ δημιουργὸς πάσης κτίσεως»⁶⁴.

Κατὰ τὸ δεύτερο ἐπίπεδο, σχολιάζοντας (καὶ τεκμηριώνοντας μὲ ἐπίκληση πολυπληθῶν ἁγιογραφικῶν χωρίων) τὴν μεταξὺ ἀνθρώπων καὶ ἀγγέλων διαφορὰ, ἐνδιατρίβει μᾶλλον στὴν ἀνθρωπολογία καὶ ἀγγελολογία, μὲ ἐμβόλιμες, ὅμως, χριστολογικὲς ἀναφορές⁶⁵:

λεῖ σαφῶς σὲ ἄμεση ἐξάρτηση ἀπὸ τὸ δέκατο ἔνατο κεφάλαιο («Περὶ κτίσεως ὁρατῆς») τῆς Ἐκδόσεως Ἀκριβοῦς τῆς Ὁρθοδόξου Πίστεως [: «Αὐτὸς ὁ θεὸς ἡμῶν ὁ ἐν τριάδι καὶ ἐν μονάδι δοξολογούμενος ἐποίησε τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτοῖς ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι παραγαγὼν τὰ σύμπαντα, τὰ μὲν οὐκ ἐκ προϋποκειμένης ὕλης οἷον οὐρανόν, γῆν, ἀέρα, πῦρ, ὕδωρ, τὰ δὲ ἐκ τούτων τῶν ὑπ' αὐτοῦ γεγονότων, οἷον ζῶα, φυτὰ, σπέρματα· ταῦτα γὰρ ἐκ γῆς καὶ ὕδατος, ἀέρος τε καὶ πυρὸς τῷ τοῦ δημιουργοῦ προστάγματι γεγένησιν» (Kotter, p. 50)]. Μακροπροθέσμως ἀφορᾷ στὸ σύνολο τῶν περὶ Θεοῦ-δημιουργοῦ κατατιθεμένων στὸ συγκεκριμένον σημεῖο θεολογικῶν ἀπόψεων τοῦ συντάκτου τῆς Ἀκριβείας, στίς ὁποῖες διαβλέπονται ἐπίσης ἐξαρτήσεις του ἀπὸ ὁμοειδῆ χωρία τῶν ὑπ' ἀριθμὸν τρία (α' Ἀποδείξεις, ὅτι ἔστι θεός) καὶ ὀκτώ («Περὶ τῆς ἁγίας τριάδος») κεφαλαίων τῆς Ἐκδόσεως Ἀκριβοῦς (Kotter, pp. 10-12 καὶ 18-31, ἀντιστοίχως), χωρία, ὅπου, μάλιστα, πρυτανεύουν οἱ ἐδῶ χρησιμοποιούμενοι ὅροι «δημιουργός», «προϋποκειμένη ὕλη», «ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι», «τεχνίτης».

64. Πρβλ. καὶ τίς ἀκόλουθος ὁμοειδεὶς διατυπώσις ἐν κατακλειδί τοῦ δεκάτου πέμπτου («Περὶ αἰώνου») κεφαλαίου τῆς Ἐκδόσεως Ἀκριβοῦς: «... μόνος γὰρ ἄναρχος ὢν ὁ θεὸς πάντων αὐτὸς ἐστὶ ποιητὴς, τῶν τε αἰώνων καὶ πάντων τῶν ὄντων [...] Πάντων οὖν τῶν αἰώνων εἰς ποιητὴς ἐστὶν ὁ θεὸς ὁ καὶ τὰ σύμπαντα δημιουργήσας, ὁ ὑπάρχων πρὸ τῶν αἰώνων» (Kotter, p. 44).

65. Ἀκριβεία, σσ. 94-96, στ. 587-630. Στὸ ἀνωτέρω παρατιθέμενο ἀπόσπασμα, διαχωρίζουμε τὸν συνολικὸ συλλογισμό τοῦ θεωρητικογράφου, ἀφ' ἑνὸς μὲν στῇ βασικὴ του ἐπιχειρηματολογία, ἀφ' ἑτέρου δὲ στὰ ἁγιογραφικὰ χωρία πολὺ ὑπομνηματικῶς κατὰ περίπτωσιν αὐτὸς ἐπικαλεῖται. [Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ, στὸν κατὰ τὴν κριτικὴ ἐκδόσιν ὑπομνηματισμὸ τῆς ὥς ἄνω περικοπῆς (βλ. Ἀκριβεία, σ. 96), ἃς διορθωθοῦν οἱ ἐξ ἀβλεπτήματος ἐσφαλμένως σημειούμενοι ἀριθμοὶ τῶν στίχων τοῦ κειμένου, στὸ τμήμα ὅπου ἐπισημαίνονται οἱ ἁγιογραφικὲς ἐπ' αὐτοῦ ἐπιδράσεις, ὡς ἀκολουθῶς: 839 = 614-615 / 840 = 615-616 / 840-41 = 616 / 843 = 616-618 / 845 = 618-619 / 846 = 620 / 855 = 628-630].

Σημειωτέον ὅτι στῇ διάκρισιν ἀγγέλων-ἀνθρώπων ἐπανερχεταὶ ὁ συντάκτης τῆς Ἀκριβείας κατὰ τὴν ἀνάλυσιν τοῦ σημαδίου τῶν δύο ἀποστροφῶν, ὅπου, μάλιστα, στὸν σχολιασμὸ του παρεμβάλλεται συγκριτικῶς καὶ ἡ τάξις τῶν ζώων, ὡς ἀκολουθῶς:

... ἡ ἐρμηνεία ἡ περὶ τῶν δύο ἀποστροφῶν εὐκοπωτέρα ἐστὶ τῆς ἐρμηνείας τῶν δύο κεντημάτων· τὸ μὲν γὰρ μίαν φωνὴν ἔχειν αὐτοὺς ὁμοῖον ἐστὶν ὡς προείπομεν τῷ τῶν δύο αὐλῶν, ὅτι συνήχθησαν οἱ δύο ἀπόστροφοι καὶ ἐγένοντο μία ὑπόστασις, ὥσπερ εἰ δύο ἄνθρωποι ἔστησαν ἐμπροσθέν σου, καὶ ἐφώνησαν μίαν φωνὴν καὶ οὐ δύνασαι εἰπεῖν, ὅτι οὗτοι οἱ ἄνθρωποι δύο φύσεις ἔχουσιν, ἀλλὰ μίαν. ὡς γέγραπται· ἡ φύσις τῶν ἀνθρώπων, καὶ πάλιν πᾶσα φύσις ἀγγέλων ὕμνῃ καὶ δοξάζει τὸν ζῶντα Θεόν, καὶ οὐχὶ αἱ φύσεις τῶν ἀγγέλων. ὅταν δὲ εἴπῃς πληθυντικῶς ἑκάστης φύσεως, διάφορα εἶδη λέγεις, ἀγγέλων τυχόν καὶ ἀνθρώπων καὶ ἀλόγων ζώων· ὅτι ἄλλη ἐστὶν ἡ φύσις

«πλὴν δὲ καὶ οἱ ἄνθρωποι ἔλαβον χάριν μείζονα τῶν ἀγγέλων· πῶς; ὅτι ὁ Χριστὸς ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ, θεὸς ἄυλος ὑπάρχων, ἐφόρεσε τὴν σάρκα καὶ γέγονεν ἄνθρωπος, ὁμοίως καὶ <ή> ἀνθρωπότης ἐχρίσθη τὴν θεότητα⁶⁶.

»εἰπὼν γὰρ τῇ Μαγδαληνῇ Μαρία· Ὑπακούετε τοῖς ἀδελφοῖς μου, καὶ ἐμπέτε αὐτοῖς· [Ἰω. κ', 17], ἅρα καὶ πάντας τοὺς πιστοὺς ἀδελφοὺς ἐκάλεσεν. Ἐἶπε δὲ τις τῶ Ἰησοῦ· Ἰδοὺ ἡ μήτηρ σου καὶ οἱ ἀδελφοί σου ἔξω ἐστήκασιν ζητοῦντές σοι λαλῆσαι. εἶπεν δὲ ὁ Ἰησοῦς τῷ εἰπόντι αὐτῷ· τίς ἐστιν ἡ μήτηρ μου, καὶ τίνες εἰσὶν οἱ ἀδελφοί μου; καὶ ἐκτείνας τὴν χεῖρα αὐτοῦ εἰς τοὺς μαθητάς αὐτοῦ

τῶν ἀγγέλων, καὶ ἄλλη ἡ τῶν ἀνθρώπων, καὶ ἄλλη ἡ τῶν ἀλόγων ζώων. ὁ μὲν ἄγγελος ἄυλος ἐστι, πῶς νοερόν, μήτε ἐσθίον, μήτε πίνων, μήτε ὑπνῶν, ἀλλὰ μόνον ᾄδων. Ὁ Θεὸς τὸν τρισάγιον ἔμνησεν· ὁ δὲ ἄνθρωπος τὰ ἀμφοτέρω, ἦγον καὶ ὕμνει καὶ δοξάζει τὸν Θεὸν τὸν πλάσαντα αὐτόν, καὶ ἐσθίει καὶ πίνει καὶ ὑπνέει· διότι ἔχει ἐν τῷ σώματι αὐτοῦ τέσσαρά τινα, αἷμα, φλέγμα, χολήν, ξανθήν, καὶ τὴν μέλαιναν, καὶ ὅταν ἀκούσῃς· ἔδλογοιτε πάντα τὰ ἔργα, ἥλιος καὶ σελήνη, τὰ ἄστροι, τὰ ὄρη, θάλασσα καὶ ποταμοί, τὰ πετεινά, τὰ θηρία, τὰ κτήνη, καὶ τὰ τούτοις ὅμοια, διὰ σε τὸν ἄνθρωπον λέγει ὁ προφήτης Ἰνα, ὅταν νοήσῃς τὰ κτίσματα τοῦ Θεοῦ, δοξάζῃς καὶ ἀνυμνῇς τὸν ταῦτα ποιήσαντα. τὰ δὲ ἔθνη μόνον ἐσθίουσιν καὶ πίνουσιν καὶ κοιμῶνται. εἰ δὲ καὶ ὡς ἄλογα πάντα ἰδίας εἶναι παρὰ τὸν ἄνθρωπον φύσεως λέγονται· ἀλλ' οὖν εἰς διάφορα εἶδη διαιροῦνται. οἷον κάμηλον καὶ τὰ λοιπὰ, ὧν ἄλλο μὲν καθαρόν, ἄλλο δὲ ἀκάθαρτον· ὁ γὰρ ἄνθρωπος ἐσθίει μὲν τὸ πρόβατον, οὐ μὴν καὶ τὸν κύνά. οἱ δὲ ἄνθρωποι πάντες μιᾷ μὲν φύσεώς εἰσι προαιρέσεων δὲ διαφόρων· οἷον δύο ἀνθρώπων, ὁ μὲν ἕτερος ἀγαθός, ὁ δὲ ἕτερος πονηρός, ἦγον ἁμαρτωλὸς ὡς ἐγώ· ἐπεὶ δὲ ἁμαρτωλὸς καὶ δίκαιος μίαν φύσιν ἔχουσιν· δύο δὲ ἀδελφοὶ ἅγιοι κατοικοῦντες ἅμα οὐ μὴ ἔχουσι ταύτην τὴν ἰσότητά, ἦγον· οἱ δύο ἀπόστολοι, ὧν οὐκ ἔστιν ἕτερος ἐντιμότερος τοῦ ἑτέρου, ἀλλ' οἱ δύο ἰσότητά ἔχουσι, καὶ εἰς τὴν δύναμιν, καὶ εἰς τὴν φύσιν... (Ἀκριβεία, σσ. 100-102, στ. 666-694).

Οἱ ἀνωτέρω, περὶ τῆς τετραχοῦς συστάσεως τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος, παρατηρήσεις εἶναι καὶ ἐλλειμμένες ἐκ τοῦ εἰκοστοῦ ἔκτου («Περὶ ἀνθρώπου») κεφαλαίου τῆς Ἐκδόσεως Ἀκριβοῦς, ὅπου κατὰ λέξιν σημειώνεται: «Πᾶν δὲ σῶμα ἐκ τῶν τεσσάρων στοιχείων συνίσταται, τὰ δὲ τῶν ζώων σώματα ἐκ τῶν τεσσάρων χυμῶν. Χρὴ εἰδέναι, ὅτι τέσσαρα στοιχεῖα ἐστί· γῆ, ξηρὰ καὶ ψυχρά· ὕδωρ, ψυχρὸν καὶ ὑγρὸν· ἀήρ, ὑγρὸς καὶ θερμὸς· πῦρ, θερμὸν καὶ ξηρὸν. Ὅμοιως καὶ χυμοὶ τέσσαρες ἀναλογοῦντες τοῖς τέσσαρσι στοιχείοις· μέλαινα χολὴ ἀναλογοῦσα τῇ γῇ (ξηρὰ γάρ ἐστι καὶ ψυχρά), φλέγμα ἀναλογοῦν τῷ ὕδατι (ψυχρὸν γάρ ἐστι καὶ ὑγρὸν), αἷμα ἀναλογοῦν τῷ ἀέρι (ὑγρὸν γάρ ἐστι καὶ θερμὸν), ξανθὴ χολὴ ἀναλογοῦσα τῷ πυρὶ (θερμὴ γάρ ἐστι καὶ ξηρὰ)» (Kotter, p. 78).

66. Ἐμφανὲς εἶναι καὶ ἐδῶ ἡ —κατὰ τὴν διατύπωση τῆς συγκεκριμένης περικοπῆς— φραστικὴ ἐξάρτηση τοῦ θεωρητικογράφου τῆς Ἀκριβείας ἀπὸ τοῦ ἀκόλουθο ἀπόσπασμα τοῦ τεσσαρακοστοῦ ἐβδόμου κεφαλαίου («Περὶ τῶν δύο φύσεων») τῆς Ἐκδόσεως Ἀκριβοῦς: «Τὸ δὲ Χριστὸς ὄνομα τῆς ὑποστάσεως λέγομεν, οὐ μονοτρόπως λεγόμενον, ἀλλὰ τῶν δύο φύσεων ὑπάρχον σημαντικόν· αὐτὸς γὰρ ἐκ τῶν ἑχρίσε, χρίων μὲν ὡς θεὸς τὸ σῶμα τῇ θεότητι αὐτοῦ, χρίμενος δὲ ὡς ἄνθρωπος· αὐτὸς γὰρ ἐστι τοῦτο κάκεινο. Χρίσις δὲ ἡ θεότης τῆς ἀνθρωπότητος» (Kotter, pp. 111-112 [Πρβλ. καὶ αὐτόθι, pp. 177-178, τὸ ὑπ' ἀριθμὸν ἐβδόμηντα ἐννέα κεφάλαιο («Περὶ τοῦ πότε ἐκλήθη Χριστός»). Ἡ πατρότης τοῦ τελευταίου χωρίου ἀνήκει στὸν Γρηγόριο Ναζιανζηνό, «Λόγος Δ'. Θεολογικὸς τέταρτος. Περὶ Ἰϋσοῦ», P.G. 36, 132B (: «Χριστὸς δὲ, διὰ τὴν θεότητα· χρίσις γὰρ αὕτη τῆς ἀνθρωπότητος...»)).

εἶπεν· ἰδοὺ ἡ μήτηρ μου καὶ οἱ ἀδελφοί μου· ὅστις γὰρ ἂν ποιήσῃ τὸ θέλημα τοῦ πατρὸς μου τοῦ ἐν οὐρανοῖς, αὐτός μου ἀδελφός καὶ ἀδελφὴ καὶ μήτηρ μου ἐστίν' [Ματθ. ιβ', 47-50].

οὕτινες [sc. ἄνθρωποι] χριστοὶ λέγονται χρισθέντες τῷ βαπτίσματι, καὶ τέκνα Θεοῦ καὶ ἀδελφοὶ Χριστοῦ χρηματίζουσι κατὰ μέθεξιν, οὐχὶ φύσει ἀλλὰ θέσει, ἔχουν χάριτι⁶⁷. ὥσπερ καὶ οἱ ἄγγελοι ἀθάνατοι κατὰ χάριν, οὐχὶ δὲ κατὰ φύσιν.

ἡλέγει γὰρ ὁ Θεὸς διὰ τοῦ προφήτου· ἔγὼ εἶπα θεοὶ ἐστε καὶ υἱοὶ ὑψίστου πάντες' [Ψαλμ. πλ', 6]· καὶ οὐκ εἶπε πρὸς τοὺς ἀγγέλους· ἄλλὰ πρὸς ἡμᾶς. δηλονότι φυλάξομεν τὰς ἐντολὰς αὐτοῦ. καὶ πάλιν ὁ Χριστός· Ὑπακούετε τοῖς ἀγγέλοις τοῦ κυρίου, ὅτι αὐτοὶ υἱοὶ Θεοῦ κληθήσονται' [Ματθ. ε', 9]. ὁρᾷ πόσα χαρίσματα ἐδόθη τῷ ἀνθρώπῳ;· ποιεῖσθαι φησὶν· τὸν ἄνθρωπον [Γεν. α', 26]. οὐκ εἶπε· ποιεῖσθαι, ἀλλὰ ποιεῖσθαι, δηλονότι ἐγὼ ὁ πατὴρ ὁ ἀγέννητος, καὶ ὁ μονογενὴς μου υἱὸς ὁ πρὸ αἰῶνων γεννηθείς. καὶ τὸ πνεῦμά μου τὸ ἅγιον τὸ ἐκπορευθὲν ἐξ ἐμοῦ, ὡς φησὶν Γρηγόριος ὁ Θεολόγος· ὅταν δὲ εἶπω Θεόν, τὸν πατέρα καὶ τὸν υἱὸν καὶ τὸ ἅγιον πνεῦμα λέγω' [P.G. 36, 320B καὶ 628C]⁶⁸. ἔνα γὰρ Θεὸν γινώσκουμεν· μόναις δὲ ταῖς ιδιότησι τῆς πατρότητος καὶ τῆς υἱότητος καὶ τῆς ἐκπορεύσεως τὴν διαφορὰν δεικνύντα τῶν ὑποστάσεων⁶⁹. ποιεῖσθαι τοῖνυν· τὸν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα' [Γεν. α', 26]

»ἐμελλεν γὰρ ὁ μονογενὴς υἱὸς καὶ λόγος τοῦ Θεοῦ λαβεῖν τὴν ἡμετέ-

67. Πρβλ. καὶ τὸ ἀκόλουθο χωρίο, ἐκ τοῦ ὀγδοηκοστοῦ ἔκτου («Περὶ τῶν ἁγίων καὶ ἀχράντων τοῦ Κυρίου μυστηρίων») κεφαλαίου τῆς Ἐκδόσεως Ἀκριβοῦς: «Ἐδεῖ δὲ μὴ μόνον τὴν ἀπαρχὴν τῆς ἡμετέρας φύσεως ἐν μετοχῇ γενέσθαι τοῦ κρείττονος, ἀλλὰ καὶ πάντα τὸν βουλούμενον ἄνθρωπον καὶ δευτέραν γέννησιν γεννηθῆναι καὶ τραφῆναι τροφῇ ξένῃ καὶ τῇ γεννήσει πρόσφορον καὶ οὕτω φθάσαι τὸ μέτρον τῆς τελειότητος. Διὰ μὲν τῆς αὐτοῦ γεννήσεως ἦτοί σαρκώσεως καὶ τοῦ βαπτίσματος καὶ τοῦ πάθους καὶ τῆς ἀναστάσεως ἡλευθέρωσε τὴν φύσιν τῆς ἁμαρτίας τοῦ προπάτορος, τοῦ θανάτου, τῆς φθορᾶς, καὶ τῆς ἀναστάσεως ἀπαρχὴ γέγονε καὶ ὁδὸν καὶ τύπον ἑαυτὸν καὶ ὑπογραμμὸν θέτεικεν, ἵνα καὶ ἡμεῖς τοῖς αὐτοῦ ἀκολουθήσαντες ἔχμεν γενώμεθα θέσει, ὅπερ αὐτός ἐστι φύσει, υἱοὶ καὶ κληρονόμοι θεοῦ καὶ αὐτοῦ συγκληρονόμοι» (Kotter, p. 192).

68. Βλ. ἀνωτέρω, ὑποσημ. 42, ὅπου βεβαίως ἐπεσημάνθη ἡ πατρότης τοῦ συγκεκριμένου χωρίου Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου. Ὡστόσο, τὸ ἴδιο χωρίο ἀπαντᾷ καὶ στὸ δέκατο πέμπτου κεφάλαιον («Περὶ αἰῶνος») τῆς Ἐκδόσεως Ἀκριβοῦς: «Θεὸν δὲ εἰπὼν δῆλον, ὅτι τὸν πατέρα λέγω καὶ τὸν μονογενῆ αὐτοῦ υἱόν, τὸν κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν, καὶ τὸ πνεῦμα αὐτοῦ τὸ πανάγιον, τὸν ἕνα Θεὸν ἡμῶν» (Kotter, p. 44).

69. Καὶ ἡ συγκεκριμένη περικοπὴ ἀποτελεῖ, ὁμοίως, δάνειο ἐκ τοῦ ὀγδόου («Περὶ τῆς ἀγίας τριάδος») κεφαλαίου τῆς Ἐκδόσεως Ἀκριβοῦς: «Ἐνα γὰρ Θεὸν γινώσκουμεν, ἐν μόναις δὲ ταῖς ιδιότησι τῆς τε πατρότητος καὶ τῆς υἱότητος καὶ τῆς ἐκπορεύσεως κατὰ τε τὸ αἷτιον καὶ αἰτιατὸν καὶ τὸ τέλειον τῆς ὑποστάσεως ἦτοί τὸν τῆς ὑπάρξεως τρόπον τὴν διαφορὰν ἐννοοῦμεν» (Kotter, p. 29). Τόσο ἡ παρούσα ὅσο καὶ οἱ ἐπισημανθεῖσαι στίχοι ἐξὶ προηγούμενης ὑποσημειώσεως ἐξαρτήσεως τοῦ ἀδήλου θεωρητικογράφου ἀπὸ τὴν Ἐκδοσὴ Ἀκριβῆ Ἰωάννου τοῦ Δαμασκηνοῦ, δὲν ἐντοπίζονται ἀπὸ τὸν ἐπιμελητὴ τῆς κριτικῆς ἐκδόσεως τῆς Ἀκριβεῖας.

ραν μορφήν καὶ καθομοίωσιν, τουτέστιν ἀγαθόν, εὖσπλαγχρον, ἐλεήμονα, αὐτεξούσιον. χαρίσωμεν αὐτῷ ἐξουσίαν ἵνα ἐκδικήσῃ καὶ ἐλεήσῃ ὡς βασιλεὺς καὶ κριτής.

«Κύριος γὰρ θανατοῦ» φησὶ «καὶ ζωογονεῖ» [Α' Βασ. β', 6]. καὶ Ἡλίας ὁ προφήτης τοὺς ἱερεῖς τῆς αἰσχύνῃς ἐθανάτωσε [βλ. Γ' Βασ. ιη', 25-40]. καὶ τῆς χήρας τὸν υἱὸν λόγῳ ἀνέστησε [βλ. Γ' Βασ. ιζ', 17-24]. τὸν δὲ σὺρανὸν ὥσει δέρον (Ψαλμ. ργ', 2) ἐγάλκνυσε, καὶ σὺρανίους σταγόνας ἀπέκλεισε· καὶ τὴν γῆν ἔγκαρπον ἄκαρπον πεποίηκεν [βλ. Γ' Βασ. ιη', 20-46]. ὁμοίως καὶ ὁ Πέτρος οὐκ ἐν μαχαίρᾳ, ἀλλ' ἐν τῇ γλώσσῃ ἐθανάτωσεν ἄνδρα ὀνόματι Ἀνανίαν σὺν Σαπφείῃ τῇ γυναικὶ αὐτοῦ [βλ. Πράξ. ε', 1-11]. ἀνέστησε πάλιν τὴν Ταβιθά [βλ. Πράξ. θ', 36-43].

ἡιδού γὰρ καὶ ὁ ἄνθρωπος «θανατοῦ καὶ ζωογονεῖ» [Α' Βασ. β', 6]. κατὰ χάριν καὶ οὐ κατὰ φύσιν· φυσικῶς δὲ ἔχει τὸ «ποιεῖν καὶ ἐργάζεσθαι» [Γεν. β', 15] πᾶσαν ἐπιστήμην, καὶ φυτεύειν πᾶν δένδρον ἔγκαρπον, καὶ σπείρειν καὶ θερίζειν, καὶ κτίζειν πόλεις καὶ χώρας, καὶ διὰ τοῦτο καὶ αὐτὸς κατ' εἰκόνα Θεοῦ λέγεται. περὶ δὲ ἀγγέλου οὐκ ἡκούσθη ποτέ, ὅτι ἀγγελος ἔκτισε πύργον ἢ οἰκίαν. ἀγγελος δὲ λέγεται διὰ τὸ ἀγγελτικόν, ὅτι ἀναγγέλλει τὰ τοῦ Θεοῦ προστάγματα τοῖς ἀνθρώποις. ὁ μὲν οὖν ἀγγελος νοερός ἐστι καὶ μόνον. ὁ δὲ ἄνθρωπος καὶ νοερός ἐστι καὶ αἰσθητός, ἥγουν ψυχὴ νοερά καὶ σῶμα γήϊνον, τουτέστιν ἐκ γῆς, ὕδατος, ἀέρος καὶ πυρός·

«καὶ ἐνεφύσῃ» φησὶ «ὁ Θεὸς εἰς τὸ πρόσωπον αὐτοῦ πνοὴν ζωῆς, καὶ ἐγένετο ὁ ἄνθρωπος εἰς ψυχὴν ζῶσαν» [Γεν. β', 7]».

Ὡς συμπέρασμα θὰ ἦταν δυνατόν νὰ διατυπώσουμε τὴν ἐξῆς εἰκασία· ὑπὸ τὴ σκιώδη πρόφασιν τῆς αἰτιολογήσεως τῆς δημιουργίας («ποιήσεως») τῶν τεσσάρων σημαδίων-πνευμάτων, κατὰ τὸν τύπον τῶν τεσσάρων στοιχείων τῆς φύσεως («πυρὸς, ἀέρος, ὕδατος καὶ γῆς»), ὁ θεωρητικογράφος, θέτοντας τεχνικῶς σχετικὴν ἐρώτησιν στὰ χεῖλη τοῦ ὑποτιθεμένου μαθητοῦ, οὐσιαστικῶς παρέχει στὸν διδάσκαλον τὴ δυνατότητα νὰ προβεῖ σὲ συστηματικὴ διδασκαλίαν. Τὸ δομικὸ σχῆμα διὰ τοῦ ὁποίου ὁ συντάκτης τῆς Ἀκριβείας μεθοδεύει τὴν εἰλαζομένην πρόθεσίν του ἐπικυρώνει τοῦ λόγου μας τὸ ἀσφαλές:

ι) Ἀρχικὴ τοποθέτηση, στὴ συνάφεια τοῦ περὶ σημαδίων-πνευμάτων θεωρητικοῦ λόγου του, κατὰ τὸ πέρας τῆς ἀπαριθμήσεως τῶν συγκεκριμένων τεσσάρων σημαδίων, δηλαδὴ ἀμέσως μετὰ τὴ μνείαν τῶν σημαδίων ἐλαφρὸν καὶ χαμηλή:

«σχοπὸν γὰρ εἶχε ὁ ποιήσας τὰ σημάδια συντελεσθῆναι τὰ τέσσαρα πνεύματα κατὰ τὸν ἀριθμὸν τῶν τεσσάρων στοιχείων· πυρὸς, ἀέρος,

ὕδατος καὶ γῆς. ὅτι καὶ πάντα χόρτον σπόριμον σπεῖρον σπέρμα, ὃ ἐστὶν ἐπάνω τῆς γῆς. καὶ πᾶν ξύλον, ὃ ἔχει ἐν αὐτῷ καρπὸν σπέρματος σπορίμου· καὶ πάντα τὰ θηρία τῆς γῆς· καὶ πάντα τὰ πετεινὰ τοῦ οὐρανοῦ· καὶ πᾶν ἔρπετον ἐπὶ τῆς γῆς, ὃ ἔχει ἐν αὐτῷ ψυχὴν ζωῆς, ἐκ τεσσάρων στοιχείων ἐδημιούργησεν ὁ Θεός. καὶ ὁ ἄνθρωπος ἐντεῦθεν γέγονεν, πλὴν ζῶον λογικὸν ὀνομάζεται, λέγεται δὲ καὶ κατ' εἰκόνα Θεοῦ καὶ ὁμοίωσιν»⁷⁰.

ii) Ἐμβόλιμη ἐρώτηση τοῦ μαθητοῦ, τῆς ὁποίας ἔπεται ἡ ὡς ἄνω μακρὰ «θεολογική (καὶ δὴ «ἀγγελολογική») παρέκβαση» καὶ ἡ μετ' αὐτὴν σχετικὴ κοσμολογική, ἀνθρωπολογικὴ καὶ χριστολογικὴ διδαχὴ:

«Καὶ ὁ μαθητής· καὶ πῶς ὁ ἄγγελος οὐ λέγεται κατ' εἰκόνα Θεοῦ καὶ καθ' ὁμοίωσιν, καίτοι ἐστὶν ἀθάνατος, καὶ οὔτε τρέφεται· ὁ δὲ ἄνθρωπος ἐσθίει καὶ πίνει καὶ ἀποθνήσκει;»⁷¹.

iii) Κατάληξη τῆς ἀνωτέρω «θεολογικῆς ἐνόητος», διὰ τῆς ὁποίας ὁ λόγος ἐπιστρέφει στὴν ἀρχικὴ ἀναφορά, δηλαδὴ τὰ σημάδια-πνεύματα· ἐφ' ἑξῆς, μετὰ τὴν ὀλοκλήρωση τῶν σχολίων περὶ τοῦ σημαδίου χαμηλὴ (γεγονὸς ποὺ μᾶς συνδέει εὐθέως μὲ τὴν πρὸ τῆς παρεκβάσεως ἀναφορά τοῦ λόγου), συνεχίζεται ἡ ἐρμηνεία τῶν ὑπολοίπων σημαδίων καταβάσεως:

«ὡς εἶδεν τοίνυν ὁ ποιήσας τὰ σημάδια, ὅτι καὶ ὁ ἄνθρωπος καὶ πᾶσα πνοὴ καὶ πᾶσα κτίσις ἐξ αὐτῶν τῶν τεσσάρων ἐγένοντο, ἐποίησε καὶ τὰ πνεύματα τέσσαρα, περὶ ὧν καὶ πολλὴν τὴν ἐρμηνείαν ἐποίησάμεθα»⁷².

Ἄλλὰ καὶ ἀπὸ καθαρῶς μουσικολογικῆς ἐπόψεως κρινομένη, ἡ περὶ ἀγγέλων ἀναφορά στὸ συγκεκριμένο σημεῖο τῆς συγγραφῆς βοηθεῖ ἀποφασιστικῶς τὸν συντάκτη νὰ διδάξει —ἔστω καὶ «δι' ἐσόπτρου ἐν αἰνίγματι»⁷³— γιὰ τὰ ἐξῆς περὶ τῆς κατηγορίας τῶν σημαδίων-πνευμάτων βασικά δεδομένα· τὴν ἄυλη διάστασή τους («οἷόν τι πνεῦμα [...] κοῦφον καὶ διάπυρον καὶ θερμὸν καὶ τομώτατον καὶ δέξυ»⁷⁴), τὴν φωνητικὴ ἀνωτερότητά τους («τὸ ἀνωφερὲς αὐτῶν καὶ πάσης ὕλικῆς ἐννοίας ἀπηλλαγμένον»⁷⁵), τὴν ἔντονη καὶ ἀπεριόριστη κινητικότητά τους («αἰετίνητοι, αὐτεξούσιοι, ἀσώματοι [...] οὐ περιορίζονται δὲ ὑπὸ

70. Ἀκρίβεια, σ. 88, στ. 498-506.

71. Ἀκρίβεια, σ. 88, στ. 507-509.

72. Ἀκρίβεια, σ. 96, στ. 630-632.

73. Α' Κορ. ιγ', 12.

74. Ἀκρίβεια, σ. 90, στ. 523, 525-526.

75. Ἀκρίβεια, σ. 90, στ. 526-527.

θυρῶν καὶ τειχῶν καὶ κλείθρων καὶ σφραγίδων· ἀόριστοι γὰρ εἰσιν»⁷⁶) καί, τέλος, τὴν εἰς τύπον τῶν τεσσάρων στοιχείων τῆς φύσεως («γῆς, ὕδατος, ἀέρος καὶ πυρός»⁷⁷) δημιουργία τους καὶ ὡς ἐκ τούτου τὴν οἰκοθὲν ἀποδοχὴ τῆς λειτουργίας τους, καθ' ὅτι «ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι [...] διὰ τοῦ λόγου [...] ἐκτίσθησαν»⁷⁸.

Ἡ τελευταία δογματικὴ ἀπόφαση τοῦ συγγραφέως προδίδει, πιστεύουμε, καὶ μία πλέον πρακτικὴ παράμετρο τοῦ συλλογισμοῦ του. Ἀρκεῖ νὰ παρατηρήσουμε ὅτι ἡ περιγραφομένη ἐδῶ διδασκαλία ἀποτελεῖ οὐσιαστικῶς τὸ τελευταῖο ἐπιχειρήμα του ἔναντι τῶν —περὶ τοῦ συγκεκριμένου θέματος— ἀλλεπαλλήλων, ἐπωδύνως ὀχληρῶν, ἐρωτήσεων τοῦ ὑποτιθεμένου μαθητοῦ του⁷⁹, γιὰ νὰ διαπιστώσουμε ὅτι μέσῳ αὐτῆς ἐπιθυμεῖ, ἐνδεχομένως, νὰ ὑποδείξει στὸν οἰονδήποτε μαθητὴ ὅτι, ὅπως εὐστόχως σημείωσε παλαιότερα ἡ Δέσποινα Μαζαράκη, «οἱ μουσικοθεωρητικὲς ἀπόψεις τῆς παπαδικῆς καθιερώνονται, γι' αὐτὸ διαφυλάσσονται καὶ λατρεύονται μὲ τὴν ἴδια εὐλάβεια, ζήλο καὶ φανατισμό, ὅπως καὶ τὸ θρησκευτικὸ δόγμα»⁸⁰. Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν παράμετρο ὑπογραμμίζει σαφῶς καὶ ἡ ἀκόλουθη «ἀφοπλιστικὴ» νοουθεσία του: «νῦν δὲ κατὰ τὸν λόγον τοῦτον δέχου [...] καὶ μὴ ζῆτει πλέον· ὅτι ἐκεῖνος ὁ ποιήσας τὰ σημάδια οὐκ ἐποίησε ταῦτα ἀπλῶς καὶ ὡς ἔτυχεν, ἀλλὰ μετὰ πάσης προσοχῆς καὶ σοφίας, ὡς κατ' εἰκόνα Θεοῦ. ὅτι ὁ Θεὸς ὁ ἅγιος, ὡς ἔφησεν ὁ προφήτης· Πάντα ἐν σοφίᾳ ἐποίησεν· αὐτῷ πρέπει ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος· πάντοτε νῦν καὶ αἰεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. ἀμήν»⁸¹.

δ'. Ἐπιλεγόμενα

Ἐπιγραμματικῶς συμπεραίνουμε, ἐν κατακλείδι, ὅτι μὲ τὴν ὅλη τυπολογία τοῦ πονήματός του ὁ ἄδελφος θεωρητικογράφος τῆς Ἀκριβείας ὑποδεικνύει μυστικῶς τὴν οὐσία τῆς ψαλτικῆς τέχνης· ἐπισημαίνει, δηλαδή, ἐμμέσως τὴν πεποίησή του ὅτι οἱ διάκονοι τῆς μουσικῆς ἐπιστήμης, «οἱ τὰ Χερουβὶμ μυστικῶς εἰκονίζοντες καὶ τῇ ζωοποιῷ Τριάδι τὸν τρισάγιον ὕμνον προσάδον-

76. Ἀκριβεία, σ. 90, στ. 528 καὶ σ. 92, στ. 551-553.

77. Ἀκριβεία, σ. 96, στ. 628 καὶ σ. 88, στ. 500.

78. Ἀκριβεία, σ. 90, στ. 522, 547.

79. Τὸ σύνολο τῶν σχετικῶν μὲ τὰ σημάδια-πνεύματα (δηλαδή· κέντημα, ὕψηλῃ, ἐλαφρὸν καὶ χαμηλῇ), ἐρωτήσεων τοῦ ἐμφανιζομένου στὴν Ἀκριβεία μαθητοῦ (στὶς ὁποῖες ἐδῶ προστίθενται κυρίως καὶ παρεμφερεῖς ἐρωτήσεις περὶ τοῦ σημαδίου τῶν δύο κεντημάτων), μπορεῖ ὁ ἐνδιαφερόμενος ἀναγνώστης νὰ παρακολουθήσει διεξερχόμενος τίς ἀκόλουθες περικοπὲς τῆς συγκεκριμένης θεωρητικῆς συγγραφῆς: Ἀκριβεία, σ. 70, στ. 262, 270-272 / σ. 76, στ. 350-358 / σ. 78, στ. 373-375 / σ. 80, στ. 414-416 / σ. 82, στ. 436-439 / σ. 86, στ. 473-478 / σ. 88, στ. 507-509.

80. Βλ. Μαζαράκη (1992), σ. 122.

81. Ἀκριβεία, σ. 86, στ. 485-491. Πρβλ. καὶ Ψαλμ. ργ', 24.

τες»⁸², πρέπει διὰ τῆς ψαλμωδήσεως καὶ τῆς ἐρμηνευτικῆς προσεγγίσεως τῶν σημαδιῶν τῆς ψαλτικῆς τέχνης νὰ ἀνάγονται, κατὰ Μάξιμον τὸν Ὁμολογητὴν, «ἀπὸ τῶν αἰτιατῶν εἰς τὰ αἶτια, τουτέστιν ἀπὸ τῶν αἰσθητῶν συμβόλων ἐπὶ τὰ νοητὰ καὶ νοερά· ἤγουν, ἀπὸ τῶν ἀτελεστέρων εἰς τὰ τελειότερα· οἷον, ἀπὸ τῶν τύπων ἐπὶ τὴν εἰκόνα· καὶ ἀπὸ ταύτης ἐπὶ τὴν ἀλήθειαν»⁸³.

SUMMARY

Achilleus G. Chaldaeakes, «A Precise Treatise in the Form of Questions and Answers on the Interval Signs': A 'theological' reading of the anonymous post-Byzantine theoretical treatise».

The familiar post-Byzantine theoretical treatise by an anonymous theorist with the title 'A Precise Treatise in the Form of Questions and Answers on the Musical Signs of the Art of Chanting' presents the following noteworthy original characteristic: it interprets basic theoretical principles of the psaltic art, often turning to hagiographic and patristic quotations or other customary phrases from ecclesiastical terminology. Characterized by a dual implication, the treatise's author harmoniously alternates between musicology and theology, revealing a bipolarity of type and essence, appearance and truth, or symbol and actual intent.

With the present study, the author simultaneously attempts a 'theological' reading and reasoning for the liturgical usefulness of such a 'theological dimension' in a theoretical handbook for the psaltic art. To this end, the text's legacy is examined by way of its use in the international and Greek musicological bibliography. In addition, the recent critical edition by B. Schartau (1998) is reviewed. Finally, a first attempt at 'theological overview' of the treatise is offered. Beyond the general commentary regarding the anonymous author's attributes, rationale and motivation for writing, two fundamental reasons for the particularly unique format used in the specific treatise are conjectured. In the first, evidence is presented for the assumption that the theorist is addressing himself to people of an ecclesiastical environment, and, therefore, customizes his material for individuals of theological learning. In the se-

82. Ἀρχὴ τοῦ Χερουβικοῦ ὕμνου.

83. Βλ. Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, «Σχόλια εἰς τὰ τοῦ ἁγίου Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου. Εἰς τὸ περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας», *P.G.* 4, 137D.

cond reason, the proposal is that the theorist is attempting to use music theory as a vehicle to teach theology. Of singular interest is the final comment that with the excuse of the specialized theoretical subject of the psaltic art (specifically, the signs in the category of 'spirits' [pneumata]) the theorist knowingly inserts into his treatise a specialized theological teaching on subtle Orthodox Christian dogmatic issues such as angelology, cosmology, anthropology or Christology.